

3271

જે. માનસંગલ ખારડ કમારક દ્રુદ-સંચાલિત

૧૫ ૩૧ મુ

અંક ૭ મે

સં. ૨૦૪૯

સન ૧૯૯૩

એપ્રિલ

પ્રથિક

તંત્રી-મંડળ :

ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી

ડૉ. ના. કે. ભટ્ટી

ડૉ. સૌ. બારતીબહેન

શેલત

[ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વનું એક માત્ર ગુજરાતી માસિક]

આલેખ તંત્રી: જે. માનસંગલ ખારડ

માલકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર : વીરપુર

[ચિત્ર ૪ : પા. ૧૪]

મીનળવાનો એકગવાક્ષ : વીરપુર

[ચિત્ર ૨ : પા. ૧૨]

[ટાઈટલ પાના ૨ નું ચાલુ]

સાથે કોઈ સંબંધ પણ હાથ લાગતો નથી. શતપથ સાહિત્ય (૧૩-૫-૪-૨૨) માં કાશીના એક રાજવી તરીકે નિર્દેશ થયે છે. આ ધૃતરાષ્ટ્ર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા ચાહતો હતો, પરંતુ શાત્રાજિત શત્રુના કો એને પરાજય આપ્યો હતો. શાત્રાજિત શત્રુના કો ભારત હતો તેથી એટલું કુપ્પટ થાય છે કે કાશીનો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ભારત નહોતો. કાઠક સંહિતામાંનો બૃહદ્વલ્લભ પાંચાલ હતો એમ પારી લખ્યે તોપણ ધૃતરાષ્ટ્ર વૈચિત્રવીર્ય કુરુવંશનો હતો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, તેથી એ બંનેનો વિગ્રહ કુરુ-પાંચાલનો હોવાનું પણ 'કહેવું' સરળ નથી. શત્રુના કો પિતાનું નામ પૂર્વજનું નામ શતપથ સાહિત્યમાં 'સત્રાજિત' છે; એ બંધુવંશના વૃષ્ણની ૪ થી પેઢીનો છે અને કુરુવંશીય ધૃતરાષ્ટ્રનો સમકાલીન છે, પણ એ ધૃતરાષ્ટ્ર તો કાશીનો છે એટલે કોઈ મેળ મળતો નથી આપણે એટલે જ સંતોષ લઈ શકીએ કે કાઠક સંહિતાના ધૃતરાષ્ટ્રનો પિતા કે પૂર્વજ વૈચિત્રવીર્ય હતો.

— તંત્રી

વીરપુરાનાથનું ડેડું : વીરપુર

[ચિત્ર ૧ : પા. ૧૧]

ઈતિહાસની આરસીમાં

૧૫. વિચિત્રવીર્ય, ૧૬ ધૃતરાષ્ટ્ર :

કાલકલ્પલતા (૧૦-૧) માં બે દાહમ્ય સાથે નેને સધર્મ થયેલો તેવા ધૃતરાષ્ટ્ર વૈચિત્રવીર્ય ('વિચિત્રવીર્ય'નો પુત્ર)નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. પૌરાણિક વંશાવલીમાં તો ચંતનુના બે પુત્રો ચિત્રાંગલ અને વિચિત્રવીર્યનો સ્પષ્ટ નિદેશ થયેલો છે. આમાંના વિચિત્રવીર્યના ત્રણ પુત્રો તે ધૃતરાષ્ટ્ર પંડુ અને દાસીપુત્ર વિકુર. આવી કોઈ વિખત પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળતી નથી, એટલું જ નહિ, એ ધૃતરાષ્ટ્રને 'કુરુપાંચાલ'

[ટાઈટલ પાના ૩ ઉપર ચાલુ]

પથિક

‘પથિક’ પ્રત્યેક અંગ્રેજી

મહિનાની ૧૫ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે. પછીના ૧૫ દિવસમાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં લિખિત ફરિયાદ કરવી અને એની નકલ અમને મોકલવી.
૦ ‘પથિક’ સર્વોપયોગી વિચાર-ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે. જીવનને બાળપણથી બનાવતાં અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ મૌલિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.
૦ પ્રસિદ્ધ યર્ધ ગયેલી કૃતિને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની લેખકોએ કાળજી રાખવી.
૦ કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથી અને કાગળની એક જ બાજુએ લખેલી હોવી જોઈએ. કૃતિમાં કોઈ અન્ય ભાષાનાં અવતરણ મૂક્યાં હોય તો એનો ગુજરાતી તરજૂમો આપવો જરૂરી છે.
૦ કૃતિમાંના વિચારોની જવાબદારી લેખકની રહેશે.
૦ ‘પથિક’માં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિઓના વિચારો-અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી સહમત છે એમ ન સમજવું.
૦ અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા જરૂરી ટિકિટો આવી હશે તો તરત પરત કરાશે.
૦ નમૂનાના અંકની નકલ માટે ૪-૫૦ ની ટિકિટો મોકલવી.
મ.ઓ. ડ્રાફ્ટ પત્રો લેખો પથિક કાર્યાલય, મધુવન, એલિસબ્રિજ, અમ.-૩૮૦૦૦૬ એ સ્થળે મોકલો.

પથિક]

આદ્ય તંત્રી : રૂ. માનસંગળ ખાતે

તંત્રી-મંડળ () વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૩૦/-
ડો. કે. કા. શાસ્ત્રી () વિદેશમાં રૂ. ૧૧૧/-, છૂટક રૂ. ૪/-
ર. ડો. નાગજીભાઈ ભટ્ટી, ૩. ડો. ભારતીખેન શેલત

૧૫૬ ૩૨] ચૈત્ર, સં. ૨૦૪૬ : એપ્રિલ, સને ૧૯૬૩ [અંક ૭

અનુક્રમ

ઇતિહાસની આરસીમાં તંત્રી મુખપૃષ્ઠ ૨
મેવાડના મહારાણા ઉદયસિંહજી શ્રી સન્નનસિંહજી ગોહિલ ૨
અને પ્રતાપસિંહનો પરિવાર
કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનું પ્રથમ શ્રી પ્રતાપ જોડી ૪
જ્ઞાનસત્ર-ધોળાવીરા
વીસનગર અને ગાયકવાડો શ્રી નરેશકુમાર જી. પરીખ ૮
વીરપુર એક ભાતીજળ ભોમકા પ્રો. ચંદ્રકાંત એચ. જોશી ૯
કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની પ્રો. કલ્પનાખેન એ. માણેક ૧૯
કામગીરી અને એનું મૂલ્યાંકન

વિનંતિ

વાર્ષિક ગ્રાહકોએ પોતાનું કે પોતાની સંસ્થા કોલેજ યા શાળાનું લવાજમ રૂ. ૩૦/- હજી ન મોકલ્યું હોય તો સત્વર મ.ઓ.થી મોકલી આપવા હાર્દિક વિનંતિ. સરનામામાં ગોળ વર્તુલમાં પહેલો અંક કયા માસથી ગ્રાહક થયાનું કહે છે. એ માસ પહેલાં લવાજમ મળવું અબીટ છે. અગાઉનાં લવાજમ એક કે એકથી વધુ વર્ષોનાં બાકી છે તેઓ પણ સવેળા મોકલી આપવા કૃપા કરે, અંક હાથમાં આવે એ ગાળામાં લવાજમ મોકલી આપનારે આવા વર્તુલને ધ્યાનમાં ન લેવા વિનંતિ.

‘પથિક’ના આશ્રયદાતા રૂ. ૧૦૦૧/- થી અને આજીવન સહાયક રૂ. ૩૦૧/- થી થવાય છે. ભેટ તરીકે પણ રકમો સ્વીકારવામાં આવે છે. સ્વ. શ્રી. માનસંગળભાઈના અને ‘પથિક’ના ગ્રાહકોને ‘પથિક કાર્યાલય’ના નામના મ.ઓ. કે ડ્રાફ્ટથી મોકલી આપવા વિનંતિ. આ છેલ્લી બે પ્રકારની તેમ રૂ. ૫૦ થી લઈ વધુ આવતી ભેટની રકમ અનામત જ રહે છે અને એનું માત્ર બાળ જ વપરાય છે.
લવાજમ પૂરું થાય ત્યારે તરત મોકલવા વિનંતિ.

એપ્રિલ/૧૯૬૨

[૧

મેવાડના મહારાણા ઉદયસિંહજી અને પ્રતાપસિંહજીના પરિવાર

સં.પા. : શ્રી સંજ્ઞનસિંહજી ગોહિલ

મહારાણા ઉદયસિંહજીનાં રાણીઓ :

૧. શ્રી જેવંતકુંવર :- પાલીના અખૈરાજ સોનગરા રણધીરાતનાં પુત્રી, એમના પુત્ર પ્રતાપસિંહજી
૨. ,, સંધ્યાકુંવર :- ટોડાના પૃથ્વીરાજ સોલંકી સુરતાણોતનાં પુત્રી, એમના પુત્ર શક્તિસિંહજી-વીરમહેવ
૩. ,, જેવંતકુંવર :- માહડેયા નોધણ અમરસિંહોતનાં પુત્રી, એમના પુત્ર જૈતસિંહ.
૪. ,, લાલકુંવર :- પંચાયણજી કર્મચંદોત પંવારના પુત્રી, એમના પુત્ર કાનસિંહ.
૫. ,, ધીરકુંવર :- રાવળ લૂણકરજી જેસલમેરનાં પુત્રી, એમના પુત્ર જગમોલ-સગર-અગર-સિંહા-પંચાયણ.
૬. ,, વીરકુંવર :- દેલવાડના રાજરાણા જૈતસિંહજીનાં પુત્રી, એમના પુત્ર શાફલ-દુદસિંહ - સાયળ.
૭. ,, ગણેશકુંવર :- (એમના પિતાનું નામ જણાવ્યું નથી.) એમના પુત્રનું નામ નાગરાજ.
૮. ,, લાખાકુંવર :- પૃથ્વીરાજ રાઠોડનાં પુત્રી, એમના પુત્રો સિંહા-સુલતાન અને લૂણકરજી.
૯. ,, કનકકુંવર :- મહેયા રાયસીનાં પુત્રી, એમના પુત્ર મહેશદાસ-વીરમહેવ.
૧૦. ,, સાઈતાકુંવર :- રતનસિંહજી ખીચીનાં પુત્રી, એમના પુત્ર ગોપાળદેવ.
૧૧. ,, વીરકાખાઈકુંવર :- ખીચી માનસિંહનાં પુત્રી.
૧૨. ,, ગોપાલકુંવર :- ખીચી ભારતસિંહનાં પુત્રી.
૧૩. ,, વીરકુંવર :- ઝડ્યજી કનકસિંહનાં પુત્રી.
૧૪. ,, ખારકુંવર :- રાઠોડ ખીવસિંહ જૈતારજીનાં પુત્રી
૧૫. ,, લેલકુંવર :- રાઠોડ રાવ કલ્યાણમલ બિકાનેરનાં પુત્રી અને રાવ જૈતસિંહજીનાં પૌત્રી.
૧૬. ,, લાડકુંવર :- દેવડા બનેસિંહનાં પુત્રી.
૧૭. ,, લજકુંવર :- વાધેલા (ચૌહાણ) દુરજણસાલનાં પુત્રી.
૧૮. ,, કૃષ્ણકુંવર :- અમરસિંહ ગોડજીનાં પુત્રી.
૧૯. ,, ગુણસુખદે :- ચૌહાણ ખારચંદજીનાં પુત્રી.
૨૦. ,, કંવરાદે : રાઠોડ જોધસિંહજીનાં પુત્રી.

નખર ૧૩ થી ૨૦ સુધીનાં રાણીઓના પુત્રોનાં નામ નથી. ઝડવા (ખારોટ) દેવીદાનની ખ્યાતમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. ઝડવા દેવીદાન અને શ્રી ઓઝાજીએ મહારાણા ઉદયસિંહજીના ૨૫ પુત્રો બતાવ્યા છે, જ્યારે 'વીરવિનોદ'માં ૨૪ પુત્રો બતાવ્યા છે, જે નીચે સુખ્ય છે :

૧. કુંવર પ્રતાપસિંહજી	૫. કુંવર જૈતસિંહ	૯. કુંવર અગર
૨. ,, શક્તિસિંહજી	૬. ,, રામસિંહ	૧૦. ,, પંચાયણ
૩. ,, જાનસિંહ	૭. ,, જગમોલ	૧૧. ,, નારાયણદાસ
૪. ,, વીરમહેવ	૮. ,, સવર	૧૨. ,, સુલતાનસિંહ

૧૩. કુંવર ભૂલકરેણુ	૧૭. કુંવર રુદ્રસિંહ	૨૧. કુંવર નાગરાજ
૧૪. ,, મહેશદાસજી	૧૮. ,, ભાવસિંહ	૨૨. ,, વૈરીસાલ
૧૫. ,, ચાંદોસિંહ	૧૯. ,, નેતસિંહ	૨૩. ,, માનસિંહ
૧૬. ,, શાહીસિંહ	૨૦. ,, સિંહા	૨૪. ,, સાહીબસિંહ

મહારાણા પ્રતાપસિંહનાં રાણીઓ :

૧. શ્રી અમોલકદે :- રાવ પ્રતાપસિંહ ચૌહાણનાં પુત્રી.
૨. ,, અજબદે :- રાવ મમારખ પંવારનાં પુત્રી અને રાવ અમરદેવનાં પૌત્રી, એમના કુંવર અમરસિંહ
૩. ,, ચંપાકુંવર :- આણા જૈતસિંહજીનાં પુત્રી
૪. ,, કૃષ્ણકુંવર :- રાઠોડ ભોજરાજનાં પુત્રી, રાવ માલદેવનાં પૌત્રી
૫. ,, રતનકુંવર :- રાવ જગમલ પંવારનાં પુત્રી
૬. ,, કૃષ્ણકુંવર :- રાવ રામ રાઠોડનાં પુત્રી અને રાવ માલદેવ જોષીપુરનાં પૌત્રી
૭. ,, જસોદાકુંવર :- ચૌહાણ કરમસેજીનાં પુત્રી
૮. ,, રતનકુંવર :- રાવ માનસિંહ રાઠોડનાં પુત્રી
૯. ,, ભગવતકુંવર :- ચાંવડના રાઠોડ લાખાનાં પુત્રી
૧૦. ,, પ્યારકુંવર :- રાવ રામ સોલંકીનાં પુત્રી
૧૧. ,, સાહીમતાજી :- રાવ સુલતાનદેવ હાડાનાં પુત્રી
૧૨. ,, માધોકુંવર :- રાવ અખરાજ રાઠોડનાં પુત્રી
૧૩. ,, આસકુંવર :- રાવ રામમલ ખીંચીનાં પુત્રી
૧૪. ,, રણકુંવર :- પૃથ્વીરાજ રાઠોડનાં પુત્રી

મહારાણા પ્રતાપસિંહજીનાં કુંવરો :

૧. કુંવર અમરસિંહજી :-અજબદેના પુત્ર
૨. ,, નાથદેવ :-
૩. ,, કચરાદેવ :-ચંપાકુંવર આણી રાણીના પુત્ર
૪. ,, સહસમલ :-પ્યારકુંવર સોલંકી રાણીના પુત્ર
૫. ,, ભગવાનદાસ :-
૬. ,, રામસિંહ :-આસકુંવર ખીંચી રાણીના પુત્ર
૭. ,, હાથીભાણુ :- ,, ,, ,,
૮. ,, ચાંદાજી :- ,, ,, ,,
૯. ,, માનસિંહ ,, ,, ,,
૧૦. ,, સાંવલદાસજી :-
૧૧. ,, જોપાલદાસ :-
૧૨. ,, જસવંતસિંહ :-અમોલકદે ચૌહાણ રાણીના પુત્ર
૧૩. ,, રામભાણુ :-
૧૪. ,, દુર્જનસાલ :-
૧૫. ,, સુખજી :-
૧૬. ,, કલ્યાણદાસ :-જસોદાકુંવર ચૌહાણ રાણીના પુત્ર
૧૭. ,, પૂરણમલ :-સાહીમતાજી હાડા રાણીના પુત્ર
૧૮. ,, શેખાજી :-કૃષ્ણકુંવર રાઠોડના પુત્ર

કવિરાજ શ્યામલદાસજી, 'વીરવિનોદ'ના લેખક અને શ્રી ઓઝાજી બડવા દેવીદાનની કુંવરોની આ હકીકત અંગે સહમત હોવાનું જણાયું છે. નવમ્બર ૨-૫-૬-૧૦-૧૧-૧૩-૧૪-૧૫ નાં માતા-ઓની વિગતો મળી નથી.

ડૅ. રાજસ્થલી, પો. ઉમરાળા-૩૬૪૩૩૦

કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનું પ્રથમ જ્ઞાનસત્ર-ધોળાવીરા

કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનું પ્રથમ જ્ઞાનસત્ર તા. ૨૭-૨૮ ફેબ્રુ. ૯૩ ના રોજ ધોળાવીરા મંચે રાખવામાં આવેલ હતું. આ જ્ઞાનસત્રમાં કચ્છના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા કંથકોટ વિશેના નિબંધોનું વાચન, ધોળાવીરા ઉત્ખનન ક્ષેત્રનું ભૂતગિરીક્ષણ, કંથકોટ રેવેન્ચી રાપર તથા કાંગેશ્વર મહાદેવ વગેરે પ્રાચીન સ્થળોની મુલાકાત પણ કરવામાં આવેલ હતી, જેમાં પરિષદના ૩૫ જેટલા સભ્યોએ ભાગ લીધેલ હતા.

ભારતીય પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી ધોળાવીરા ઉત્ખનન ક્ષેત્રની મુલાકાત લેતાં આજ્ઞીયાર કે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંનું સમૃદ્ધ નગર બાણે જીવંત થઈ ગયું હતું. હડપ્પીય સંસ્કૃતિના એક ભાગ સમાન ગણાતું આ નગર આજ સુધીમાં મળેલ પાંચ મહાનગર પૈકીનું એક હતું એમ ઉત્ખનન કાર્યભાર સંભાળતા વરિષ્ઠ પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી બિસ્તે જણાવ્યું હતું. એમણે ભૂતકાળનાં અધારાં ઉદ્ધેયતાં વધુમાં જણાવ્યું હતું કે વેદમાં જે વર્ણન ત્રિપુર એટલે કે ત્રણ નગરનું જેવા મળે છે તેવું જ આ નગર હતું. એની રચના ત્રિસ્તરીય જેવા મળે છે. પ્રથમ ઉચ્ચ સ્તર, ત્યારબાદ મધ્યમ સ્તર અને પછી નિમ્ન સ્તર. પ્રથમ સ્તરમાં રાજા અથવા શાસન ચલાવનાર લોકો રહેતા હતા, બ્યારે મધ્યમ સ્તરમાં શાસન ચલાવવામાં મદદરૂપ લોકો શ્રેષ્ઠોએ રહેતા હોવા જોઈએ, બ્યારે નિમ્ન સ્તરમાં કારીગર વગેરે પ્રકારના લોકો વસતા હોવા જોઈએ. એઓમાં ઇજનેરી તથા સ્થાપત્યકલાનું જ્ઞાન ઉચ્ચ સ્તરનું હતું. ત્રણેય પુર કિલ્લાની દીવાલથી રક્ષિત જેવા મળે છે. બ્યારે ઉચ્ચ સ્તર અને મધ્ય સ્તર વચ્ચે એક મોટું સ્ટેડિયમ અથવા રંગમંચ જેવા મળે છે, જેમાં નગર-ઉત્સવ સમારંભ વગેરે યોજાતા હશે.

આ નગરમાં પાણીની વ્યવસ્થા બેનસૂત જેવા મળે છે. એક માણસ આખો ચાદરો બધે એવી ભૂગર્ભ નહેર આખા નગરને પાણી પૂરું પાડતી હશે. ખરેખર જોતાં ન ધરાઈએ એટલી બહુમુલ્ય વસ્તુઓ ત્યાંથી મળી રહી છે.

ધોળાવીરા ખાતે શ્રી બિસ્તેનું શાલ ઓઢાડીને સંમાન શ્રી વાધુભા બડેજીએ ક્યું હતું, બ્યારે ધોળાવીરાના ઇતિહાસમાં આગવું પ્રદાન કરનાર શ્રી શંભુદાન ગઢવીનું સંમાન શ્રી પ્રદીપ જોશીએ ક્યું હતું તથા સરપંચશ્રી ખેંગારજીભાઈ સોઢાનું સંમાન શ્રી જોરુભા બડેજીએ કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદ તરફથી ક્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન ગોર નરેન્દ્ર સાગરે ક્યું હતું, બ્યારે આભારવિધિ શ્રીમતી મંગલાબહેન જોડીએ કરી હતી.

રેવેન્ચી ખાતે યોજાયેલ નિબંધવાચનમાં ગોર ચેતના તથા શીલા મીઠિયાએ નિબંધોનું વાચન ક્યું હતું. રેવેન્ચી બજારના મહંતશ્રી મોહનગિરિજીએ પરિષદને આશીર્વાચન સંભળાવ્યાં હતાં તથા એમનું પણ શાલ ઓઢાડી સંમાન કરવામાં આવ્યું હતું. રેવેન્ચીના ઇતિહાસ શ્રી વેરસીભાઈ હુહારે સમજાવ્યો હતો.

તા. ૨૮ના કિવસે રાપર દરિયાસ્થાન મંચે ચાલતી રામકથામાં પરિષદના સભ્યો જોડાયા હતા. કથાકાર શ્રી પુરુષોત્તમદાસજી મહારાજનું શાલ ઓઢાડી સંમાન ક્યું હતું. કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી પ્રાણગિરિ ગોસ્વામીએ પરિષદનો હેતુ તથા જ્ઞાનસત્ર વિશે બાણકારી ત્યાંના લોકોને આપી હતી.

[અનુસંધાન પા. ૧૮ મે

[અનુસંધાન પા. ૨૪ થી]

સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ પણ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને આ પરિષદમાં હાજર કાર્યકરો અને પ્રજાજનો પ્રેરણાનું નવું ભાથું લઈ વધુ જોમથી કામ કરવાના નિર્ધાર સાથે વિખેરાયા.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું સાતમું અધિવેશન (૧૯૪૬, ડ્રાંગઢા) : ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’નું સાતમું અને છેલ્લું અધિવેશન ૨ અને ૩ નવેમ્બર, ૧૯૪૬ ના દિવસોમાં ડ્રાંગઢામાં દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે ૯ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી મળ્યું હતું. આ પહેલાં ૧૯૩૧ માં ડ્રાંગઢામાં પરિષદનું અધિવેશન કરવા સામે રાજ્યે મનાઈ-હુકમ ફરમાવતાં લડત થયેલી, જેમાં કૃષ્ણદલાઈ શાહ, એમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી, એમનાં પત્ની શારદાબહેન અને ખીબા કાર્યકરો ઉપર ખૂબ સિતમ ચુભરવામાં આવ્યો હતો,^{૩૨} પરંતુ ૧૫ વર્ષ પછી એ જ રાજ્યના વારસદાર નવ-જુવાન મહારાજ મયૂરધ્વજસિંહજીએ ડ્રાંગઢામાં અધિવેશન કરવાની મંજૂરી આપી તથા શુભેચ્છાનો સંદેશ પાઠવીને એમના પિતાએ કરેલી ભૂલ સુધારી લીધી હતી. આ અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન મુંબઈ પ્રાંતના ગૃહપ્રધાન મોરારજી દેસાઈએ કર્યું હતું. આ જ સમયે ડ્રાંગઢામાં કાઠિયાવાડ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના સંમેલન, મજૂર સંમેલન અને ખાદીઆમોદોગ સંમેલન પણ યોજાયાં હતાં.

મોરારજીભાઈએ પોતાના પ્રવચનમાં સૌરાષ્ટ્રના તમામ પ્રશ્નોને સર્વગ્રાહી રીતે આવરી લીધા હતા. રાજકોટની લડત, લીંબડીની લડત અને હિજરત, પ્રજાકીય તંત્રની જરૂરિયાત, રાજ્યોના એકામ અર્થાં ઉપર નિર્ધારણ વગેરે પ્રશ્નોની છણાવટ કરી કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોનું એકમ રચવાની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. આ અધિવેશનમાં શ્રી રવિશંકર મહારાજે પણ રચનાત્મક કાર્ય કરવાથી સ્વરાજ્ય મળી શકશે એવું કહ્યું હતું, તો મુંબઈ ધારાસભાના સ્પીકર શ્રી મંગળદાસ પઠ-વાસાએ સૌરાષ્ટ્રનાં ૨૨૨ રાજ્યોનું એકમ રચવાનું સૂચન કર્યું હતું. એના અનુસંધાને શ્રી બળવંતરાય મહેતાએ રજૂ કરેલ સૌરાષ્ટ્રના એકમનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ ઉપરાંત પ્રજુષ્ટતાનેશી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને રચનાત્મક કાર્યક્રમનો ઠરાવ રજૂ થતાં એ સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો. વીરમગામની લાઈનદોરી દૂર કરવાનો તથા સ્ત્રીઓના વિકાસ અંગેનો ઠરાવ પણ પસાર થયો હતો. આના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી ટેબરભાઈ અને શ્રી બળવંતરાય મહેતાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આમ, આ અધિવેશન એ ખૂબ મહત્ત્વનું પુરવાઈ થયું, કારણ કે હિંદની ક્ષિતિજ ઉપર આઝાદીની ઉષાનાં દર્શન આ સમયે જ કાઠિયાવાડની પ્રજાએ કર્યાં અને પોતાની મુક્તિનાં એંધાણ પણ બેંચાં.^{૩૩}

મૂલ્યાંકન : ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ એ સમસ્ત કાઠિયાવાડની પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપનારી એક મહત્ત્વની સંસ્થા તરીકે બહાર આવી. આપમુદ્રી અને ઈન્દરાશ્વહીથી ખદબદતાં સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવાનું કાર્ય ખૂબ કપરું હતું, પણ એમ છતાં ધીમી ગતિએ એ કાર્ય એના કાર્યકરો અને આગેવાનોના સંનિષ્ઠ પ્રયાસોથી પૂરું થઈ શક્યું હતું અને એ રીતે આ પરિષદે સૌરાષ્ટ્રના પ્રજાજીવનમાં સર્વપ્રથમ ચેતનાનો સંચાર કરવામાં અત્યંત મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

વળી, આ પરિષદને વિકુલભાઈ પટેલ, અબ્બાસ તૈયબજી, ગાંધીજી, સરદાર પટેલ હક્કરઆપા, દરબાર ગોપાળદાસ જેવા મહાન નેતાઓ પ્રમુખ તરીકે પ્રાપ્ત થયા હતા. પ્રારંભથી જ આ પરિ-ષદને ગાંધીજી અને સરદાર પટેલનું માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું હતું. ગાંધીજી અને સરદાર પટેલે આ પરિષદની કામગીરી અંગે કેટલીક મર્યાદાઓ મૂકી હતી; જેમકે રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેના પ્રશ્નોની ચર્ચા

પશ્ચિમ]

એપ્રિલ/૧૯૯૩

[૫

ન કરવી, વ્યક્તિગત રાજ્યના પ્રશ્નોને સ્પર્શવા નહિ અને સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકરોએ દેશી રાજ્યોમાં રહીને જ કાર્ય કરવું. પ્રારંભિક તબક્કે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રબળમાં પોતાના હક્કો અંગેની જાગૃતિનો અભાવ હતો, કોઈ સંગઠન ન હતું, તેથી રાજ્યવ્યાપીના સહકાર વિના એમની પ્રવૃત્તિ આગળ વધી શકે એમ ન હતું, તેથી એમણે ઉપયુક્ત નિયંત્રણો મૂક્યાં હતાં.

૧૯૨૦ થી ૧૯૪૬ ના ૨૬ વર્ષના ગાળા દરમિયાન આ પરિષદનાં કુલ સાત અધિવેશનો થયાં તેઓમાં અનેક ઠરાવો થયા, એમાંથી મુખ્ય રચનાત્મક કાર્યક્રમો અંગેના હતા, જેવા કે ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, શ્રામોદ્યોગનો વિકાસ અને દારૂબંધી, વળી, આ પરિષદોની સાથે સાથે વિદ્યાર્થી-પરિષદ યુવક-પરિષદ મજૂર-પરિષદ વગેરેનાં અધિવેશનો થયાં હતાં. એનાથી પ્રબળતા વિવિધ વર્ગમાં જાગૃતિ આવી હતી. આ પરિષદના જનકે તો મનુસુખભાઈ ૨. મહેતાને ગણવામાં આવે છે. ૩૪

પરિષદની પ્રવૃત્તિનો પ્રસાર કરવામાં “સૌરાષ્ટ્ર” સાપ્તાહિકે મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. એ સૌરાષ્ટ્રની પ્રબળી માગણીઓનું મશાલત્વી બન્યું હતું.

આ પરિષદના માર્ગદર્શન હેઠળ જ સૌરાષ્ટ્રના અનેક કાર્યકરોએ સૌરાષ્ટ્રમાં અને બ્રિટિશ હિંદમાં થયેલા અનેક સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લીધેલો હતો; જેમ કે નાગપુરના ઝંઝ-સત્યાગ્રહમાં, બારડોલી-સત્યાગ્રહમાં અને મીઠા-સત્યાગ્રહોમાં ભાગ લીધો હતો, તે સરઘસો શિકાર-સત્યાગ્રહ, ઘેલેરા અને વીરમગામના મીઠાના સત્યાગ્રહો, ૧૯૩૧ ના દ્રોણ વલ્લુદ મોરબી દ્રાંગધ્રાના સત્યાગ્રહો, રાજકોટ-સત્યાગ્રહ, લીંબડી-સત્યાગ્રહ અને ૧૯૪૨ ના ‘હિંદ છોડો’ આંદોલનમાં મોટી સંખ્યામાં ભાગ લઈ સફળતા મેળવી હતી. ‘હિંદ છોડો’ ચળવળ દરમિયાન તો આ પરિષદના નેતાઓના માર્ગદર્શન હેઠળ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર રાજકોટ તળાજ ગઢડા વગેરે સ્થળોએ સભા સરઘસો હડતાલ પિકેટિંગ વગેરે કાર્યક્રમો ચોળ્યા હતા. ૩૫ ૧૯૪૭ માં જૂનાગઢે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કરવા સામે જૂનાગઢની મુક્તિ માટે ‘આરઝી હકૂમત’ સ્થપાઈ હતી, એ પણ ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’નું અવારનવાર માર્ગદર્શન મેળવી આગળ વધતી હતી. આમ, જૂનાગઢનાં પ્રદેશ અને પ્રજાને મુક્તિ અપાવનાર ‘આરઝી હકૂમત’ની લડતને સફળ બનાવવામાં પણ ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’નો ફાળો મહત્વનો રહ્યો હતો. આમ આ પરિષદે સૌરાષ્ટ્રની પ્રબળમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ પ્રગટાવવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો.

આમ, ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે’ સૌરાષ્ટ્રનાં દેવી રાજ્યોની પ્રબળમાં રાજકીય તથા રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવવાનું કામ તો કયું જ હતું, પણ સાથે સાથે ખાદીકામ, દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વદેશીને ઉત્તેજન, મજૂરોના વિકાસની પ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા પ્રબળતા સામાજિક તેમજ આર્થિક ઉત્થાન માટેના પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેથી એમ કહી શકાય કે ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ ગાંધીયુગમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સંપૂર્ણ રાજકીય જાગૃતિ અને સામાજિક તથા આર્થિક પ્રગતિ લાવવામાં સહાયક બની હતી.’ એના સંનિષ્ઠ સતત પ્રયાસોને પરિણામે ૨૨૨ કુટુંબોમાં વહેંચાયેલા પ્રદેશ ઈ. સ. ૧૯૪૮ માં “સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર” નામના રાજ્ય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને રાજ્યોના યુગની સમાપ્તિ થઈ તથા પ્રજાકીય શાસનના યુગનો પ્રારંભ થયો. ૩૬

સંદર્ભ

૧. મેનન. વી. પી., ધી. રોટરી ઓફ ધી ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ, સુબંધ, ૧૯૬૯, પૃ. ૧૬૮
૨. ઓઝા કેનજરામ સી., રિન-સ્ટ્રક્શન ઓફ લાઈફ એન્ડ પોલિટી ઈન કાઠિયાવાડ સ્ટેટ્સ, રાજકોટ, ૧૯૪૬, પૃ. ૭

૩. પ્રો. જાની, એસ. વી., 'ભારતનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ અને સૌરાષ્ટ્ર', શુ. ઈ. પરિષદ-ભાણુવડ જ્ઞાનસત્ર, ૧૯૮૨, ૪૧-પૃષ્ઠ, પૃ. ૨
૪. દેખર, ઉચ્છરગરાય-દરબાર ગોપાળદાસ, મુંબઈ, ૧૯૬૪, પૃ. ૬
૫. ડૉ. જાની, એસ. વી., સ્વાતંત્ર્ય લડત દરમ્યાન ગુજરાતમાં પ્રબળીય મંડળોનો ફાળો-નામનો લેખ, 'અર્થાત્', સુરત, અંક-૧૦, અંક-ઓક્ટો. નવે. ૧૯૯૧, પૃ. ૧૦
૬. ચૂડગર, પી. એલ., ઇન્ડિયન પ્રિન્સિપલ અન્ડર બ્રિટિશ પ્રોટેક્શન, લન્ડન, ૧૯૨૯, પૃ. ૨૧૫
૭. ભાવનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ એજિટર (અગ્રેજીમાં)-અમદાવાદ-૧૯૬૬, પૃ. ૯૫-૯૮
૮. શાહ, કાંતિલાલ, સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી, રાજકોટ, ૧૯૭૨, પૃ. ૩૩
૯. રાજકોટ દ્વંતર ભંડાર-દ્વંતર નં. ૨, ફાઈલ નં. ૨૨, પૃ. ૭૩
૧૦. શાહ, કાંતિલાલ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૩૩
૧૧. ભદ્ર ત્રિજીવન, (સંગ્રહકર્તા), સંસ્થાના રાજકોટની ડિરેક્ટરી, ભાગ-૧, રાજકોટ, ૧૯૨૯, પૃ. ૧૭૧
૧૨. શાહ, કાંતિલાલ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૩૯
૧૩. ડૉ. રાજગોર, શિવપ્રસાદ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ૧૯૭૪, પૃ. ૧૯૮
૧૪. ડૉ. જાની એસ. વી. નો પૂર્વોક્ત લેખ, 'અર્થાત્', પૃ. ૧૨-૧૩
૧૫. શાસ્ત્રી હ. ગં. અને પરીખ પ્ર. ચિ. (સંપા.)-ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અંક-૯, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૧૩૦
૧૬. એજન, પૃ. ૧૩૧
૧૭. શાહ, કાંતિલાલ-પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૪૭
૧૮. મેઘાણી એમ. વી. નો લેખ-કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી ગ્વાલ અંક. પોર-ખંદર, ૧૯૮૧, પૃ. ૧૫૧
૧૯. રાજકોટ દ્વંતર ભંડાર, દ્વંતર નં. ૨, ફાઈલ નં. ૨૨, પૃ. ૮૯
૨૦. ઓઝા, ધનવંત, લલિત, ૧૯૬૪, પૃ. ૧૮
૨૧. દલાલ, ચંદુલાલ ભ. (સંપાદક), મહાદેવભાઈની ડાયરી પુસ્તક-૭ સુ., અમદાવાદ, ૧૯૬૫, પૃ. ૨૦
૨૨. "નવજીવન", અમદાવાદ, ૮-૧-૧૯૨૫
૨૩. ડૉ. જાની એસ. વી., લેખ-કા. રા. પરિષદનું ભાવનગર અધિવેશન, 'સામીપ્ય', અમદાવાદ, જુલાઈ-૧૯૮૪, પૃ. ૧૧૫.
૨૪. શાહ, કાંતિલાલ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૪૮
૨૫. જાની એસ. વી., ઉપયુક્ત લેખ, 'સામીપ્ય', જુલાઈ, ૧૯૮૪, પૃ. ૧૧૭
૨૬. શાહ, કાંતિલાલ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૮૨
૨૭. એજન, પૃ. ૮૬
૨૮. શાસ્ત્રી અને પરીખ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૧૩૨
૨૯. શાહ, કાંતિલાલ, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૧૦૧
૩૦. એજન, પૃ. ૧૦૧-૧૦૩
૩૧. એજન, પૃ. ૨૦૨
૩૨. શાહ, જયાભહેન (સંપા.), સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય-સૈનિકો અને લડતો, રાજકોટ, ૧૯૮૮, પૃ. ૨૦૪
૩૩. શાહ, કાંતિલાલ-પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૧૮૩
૩૪. શાહ, જયાભહેન, પૂર્વોક્ત અંક, પૃ. ૨૪૭
૩૫. નેશનલ આર્કાઈવ્સ-ન્યૂ દિલ્હી-હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (પોલિ. આઈ). ફાઈલ નં. ૩-૯૦-૪૨
૩૬. જાની એલ. વી., પૂર્વોક્ત લેખ, અર્થાત્, પૃ. ૧૫
૩. ઇતિહાસ વિકાસ, સૌ. યુનિ., રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

પશ્ચિમ]

એપ્રિલ/૧૯૯૩

[૭

વિસનગર અને ગાયકવાડો

(ગત્રાંક પા. ૨૧ થી ચાલુ)

પ્રો. નરેશકુમાર જી. પરીખ

“આ મહાન વિસનગરવાસી સદ્ગત શેઠ ગોકલભાઈ દોલતરામે રૂ. ૫૦,૦૦૦/-ના ખર્ચે સન ૧૯૦૭ માં બંધાવ્યું હતું, તે તેમના સ્મરણાર્થે તેમના ધર્મપત્ની બાઈ સુનીએ શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડની સરકારને શ્રી વિસનગર હાઈસ્કૂલ અને બોર્ડિંગના ઉપયોગ માટે ઉદારતાથી આપ્યું છે અને તે હવેથી શેઠ ગોકળભાઈ દોલતરામ હાઈસ્કૂલના નામથી ઓળખાશે. તા. ૧૮ મી જૂન ૧૯૧૭.”

આમ ગાયકવાડ રાજ્યના અમલ દરમ્યાન શ્રીમંત સયાજીરાવ ત્રીજાના રાજ્યકાલ દરમ્યાન વિસનગરનો શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ થયો હતો. વિસનગરની પ્રવૃત્તિને એ સુવર્ણકાલ હતો. વિસનગરમાં એમનું શાસન જીવ્યા ત્યાંસુધી ચાલ્યું. (ઈ.સ. ૧૯૩૬ની ૬ જાન્યુઆરીએ અવસાન.)

એમના મૃત્યુ બાદ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ ગાદીએ આવ્યા. પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ ગાદીએ આવતાં વહીવટીતંત્ર કથળવા લાગ્યું. સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં આઝાદીનું વાતાવરણ મચાતું હતું અને જ્યારે રાજાશાહી રાજ્યોના શાસકો સ્વાધીન રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં સહકાર આપી રહ્યા હતા ત્યારે પ્રતાપસિંહ રાજપાકના મિત્રજનમાં હતા. બંધારણસભામાં ૧૯૪૭ માં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલી આપનાર વડોદરા રાજ્ય પ્રથમ હતું, તો બીજા બાજુ પ્રતાપસિંહે પોતાના અખિલ ગુજરાતના સર્વોપરિ રાજ બનાવવાની માગણી કરી, પરંતુ આ માગણીનો અસવીકાર થતાં ૧૯૪૮ માં ભારતસંઘ સાથે વડોદરા રાજ્યનું જોડાણ થયું. ૧૯૪૮ ના રોજ પ્રતાપસિંહના જાહેરનામા પ્રમાણે બનેલી કારોબારી સમિતિએ મુ'બઈ પ્રાંત સાથે જોડાણનો ઠરાવ કર્યો. ૩૧-૧-૧૯૪૯ ના રોજ પ્રતાપસિંહે વડોદરા રાજ્યનો જોડાણનો નિશ્ચય કર્યો ૨૧-૩-૧૯૪૯ ના જોડાણ કરાર ઉપર સહી થઈ. ૧-૫-૧૯૪૯ ના રોજ મુ'બઈ સરકારે વડોદરા રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લીધો. ઠે. જાપલિયાનો ખાંચો, દરબારરોડ, કચેરી પાસે, વિસનગર-૩૮૪૩૧૫

સંદર્ભ-અનુસૂચિ

૧. વડોદરા રાજ્યનો ઇતિહાસ, યુનીલાલ મગનલાલ મહેતા
૨. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ-૭ (મરાઠાકાલ) રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
૩. વડોદરાનરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, ભાગ ૨, ચિમનલાલ મ. ડોકટર
૪. શ્રી સયાજી હીરક મહોત્સવ નિવેદન ભાગ ૧ લો, રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
૫. ગુજરાતનાં રાજાશાહી રાજ્યો : વિહીનીકરણ અને એકીકરણ, વિદ્યાપીઠ-મે. જૂન ૧૯૮૬, રા. પરીખ
૬. ગુજરાતના સિક્કાઓ, આચાર્ય નવીનચન્દ્ર આ.
૭. ભારતનો ઇતિહાસ (મરાઠાકાલ), મનુભાઈ ખી. શાહ
૮. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ડો. શિવપ્રસાદ રાજગોર
૯. વડોદરા રાજ્યબંધારણ, દ્વિમોદર ગોવિંદ માલસે
૧૦. વિસનગર... ડો. રમણલાલ નાગરજી મહેતા
૧૧. શતાબ્દીસ્મરણ મંત્રુષા, પ્ર. પારેખ વલ્લભરામ હેમચંદ લાખેરે સંપા. સમિતિ વતી, પ્રિ. જિતેન્દ્ર દવે
૧૨. શ્રી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ, એએશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો અને ભાષણો, ધીરજલાલ ડો. શાહ
૧૩. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ-૯ (આઝાદી પહેલા અને આઝાદી પછી)

પ્રકાશક : પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ સંપાદક : હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

૮]

એપ્રિલ/૧૯૬૩

[પાંચક

‘વીરપુર એક ભાતીગળ ભોમકા’

પ્રો. ચંદ્રકાંત એચ. જોશી, ‘અકિંચન’

પ્રાસ્તવિક પૃષ્ઠભૂમિ : આમણબેર-પોરબંદર ૮-૯ મા રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ પર આવેલું વીરપુર ગામ ગોંડલની નેઝરેથી ૧૬ કિ. મી. અને જેતપુરની ઈશાને ૧૩ કિ. મી. દૂર કુલ ૮૧૯૯-૩૮ એકર જમીનના ક્ષેત્રફળમાં હેલ્લી ગણતરી મુજબ ૬૭૬૭ માણસોની વસ્તીને પોતામાં સંઘરીને પથરાયેલું છે. “The Bhadarkantha Directory” ના પ્રથમ ભાગમાં ખાનખહાદુર ફરામરોઝ સોરાયાજી માસ્ટરની કેટલીક પ્રજાણી નોંધો તથા “Western India State Agency Civil list 1940” તેમજ “History of Kathiawar” અને “Gazetteer Bombay Presidency, Vol. V” વગેરેમાંથી મળતી વેરવિખેર માહિતી મુજબ વીરપુર રાજશાહીમાં ચોથા વર્ગનું, પરંતુ અતિ નામના મેળવેલું રાજ્ય અને ખરેખરી ઠંકરાતનું મુખ્ય ગામ હતું, એ જામનગરનું ભાયાતી રાજ્ય હતું. વીરપુરમાં કુળના સ્થાપક તરીકે જામ વિભાજના કુવર જામ સતાજના ભાઈ ભાણજી હતા એમ માનવાને પ્રસ્તુત નોંધો પ્રેરે છે, કારણ કે વીરપુરનું રાજવીકુળ નવાનગરના કુળની શાખા છે. મુસલમાન થાણુદારોના વર્ગસને તોડીને જ વીરપુરને રાજ્ય અને રાજધાની (૧૨ ગામેની) બનાવવામાં આવ્યું હતું. કાલગણનાની દૃષ્ટિએ સં. ૧૮૪૧ ના આઝાગાજાનો સમય બતાવી શકાય. જામનગર ગોંડલ જેવાં બે સમર્થ રાજ્યોની સરહદી તકરારોના અવારનવારના પુનરાવર્તનને લીધે આમ કરવાની જરૂરિયાત બીજી થઈ હોવાનું જણાય છે. પછીથી ત્રીજા વર્ગનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયેલો.

પરંતુ આ રાજકીય પરંપરામાંથી કોઈ મહત્ત્વની ફલશ્રુતિ સાંપડી હોય તો એ આર્યસભાજી વિચારધારાની હતી, જેના પરિપાકરૂપે નિર્માયેલું ‘વેદમંદિર’ આજે પણ વીરપુરમાં એની સાક્ષી પૂરી પાડે છે. જામ રાવળના અનુવંશજ મોકાજી ત્રીજાએ વીરપુર છતીને રાજધાની બનાવ્યા પછીની પાંચમી પેઢીએ આવેલા સૂરાજી ઠાકોરે સૂરતપૂજનો ત્યાગ કરીને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના આર્યસમાજને અપનાવ્યો. વેદવિદ્યાના અડંગ અભ્યાસી ઝંડુ ભટ્ટેજી સૂરાજી ઠાકોરની દવા કરવા માટે વીરપુર આવેલાં એમનો વ્યાપક પ્રભાવ પથરાયેલ રહેતો.

પોતાનાં જીવનસંસ્મરણોની યજ્ઞવનપથના નામે આપકથા લખનાર વિખ્યાત સાહિત્યકાર ‘ધૂમકેતુ’એ (પા. ૨૭-૨૮ પર) જણાવ્યું છે કે “એક વખત લાલા લજપતરાય અને તિલક મહારાજના જમાનામાં કહેવાય છે કે અંગ્રેજ સરકારની કાળી કે વાઢળી જે કાંઈ ચોપડી એના રાજકીય ખાતામાં રખાતી હોય તેમાં નામે ચડવાનું માન આ ભાગ્યેજ ૧૮૦૦-૧૯૦૦ની વસ્તીવાળા વીરપુરને મળ્યું હતું.” આવા વીરપુરને જલારામજીનું કહીએ, ધૂમકેતુનું કહીએ કે પછી પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મીનજીવાવવાળું ગામ કહીએ.

આ સૂરાજી ઠાકોર બીજા (ભાણજી ઠાકોરથી બારમી પેઢી)એ ફિલિપ્સ નામનાં પોલિટિકલ એજન્ટની શાન ઠેકાણે લાવવા એ એજન્ટના જ બંગલામાં તલ્લવાર બેસેલી અને એજન્ટ દુધી ગવર્નર-જનરલે સમય પારખીને પોતાને બંગલે પાડીતું આયોજન કરીને, સૂરાજીને ખાસ નિમંત્રણ આપીને ફિલિપ્સ પાસે “હવેથી કાશિઆવારના કોઈ રાજવીનું અપમાન નહિ કરું”ની બાંહેધરી અપાવેલી. આજના નેતાઓની ડીનર-ડિપોમસીનાં મૂળ ત્યાંસુધી જવા માગતાં હશે?

પથિક]

એપ્રિલ/૧૯૯૩

[૬

સામેથી ધ્વિટિશ સસ્તનતમાં દિલ્હી બદલી માગી લેનાર આ પહેલો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો. આને પણ રાજકોટના સદર વિસ્તાર પાસે મોટી ટાંકા સામે વીરપુરનો ઉતારો મેળૂદ છે. બન્ડની પોતાની નિવૃત્તિની પછીની લખેલી કાયરીમાં ફિલિપ્સે વીરપુરને “Worth Visiting Virpur” તરીકે ઓળખાવ્યું હોવાની નોંધ છે।

એમણે અંગીકાર કરેલા આર્યસમાજને લીધે વીરપુર ભારતભરતું આર્યસમાજનું આગવું કેંદ્ર બની ગયું. પંબળ ઉપરાંત પણ પૂર્વ અને દક્ષિણ ભારતના ખુલ્લેખુલ્લેથી આર્યસમાજના વિક્ષાને વીરપુર આવતા. શુદ્ધ આર્યત્વ અને હિંદુત્વના એમો સુરત આગ્રહી હતા. કવિ ‘કાંત’ના ઉપનામથી ઓળખાતા યુવરાતી ભાષાના એ સમયના સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ ચાવડા(અમરેલી પાસે)થી રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં સ્વીડનબેર્ગના પ્રભાવથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરીને પાછા હિંદુ ધર્મમાં ચુસ્ત વેદાંતી આત્માનંદજીના ઉપદેશથી આવેલા. એ સિવાય વિચારાનંદજી સ્વામી, આનંદપ્રિય ચંદ્રમણિજી, ગોપાળદત્ત શર્મા, સ્વામીશ્રી શંકરાનંદજી જેવી આર્યવિશ્વતિઓથી વીરપુર પાવન થયેલું છે. (તા. ૧૨-૧૧-૧૯૮૫ ના ‘યુવરાત સમાચાર’માં પ્રગટ થયેલ આ જ લેખકના વીરપુર અંગેના લેખમાંથી). આત્માનંદજી સુરાજીના પરમચર હતા. કવિશ્રી નાનાલાલે ‘કાંત’ સાથે એમના ધર્મપરિવર્તનના અરસાથી ત્યાર પછીની એમની સમાજબહિષ્કૃત દશા વેળાએ સવિશેષ મૈત્રીસંબંધ ભળવી રાખેલી અને ગોપનાથમાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે એમણે ‘કાંત’નો પરિચય લાવી આશાસ્પદ કવિ તરીકે કરાવેલો. માનસિક રીતે આત્માનંદજી સાથેની મુલાકાત પછી એમણે હળવાશ અનુભવેલી અને આર્યસમાજનું કામણુ થઈ ગયેલું। બીજા સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ અને પંબળના આર્યમુનિ ભીમસેનનાં વિક્ષતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોનો વીરપુર પરનો પ્રભાવ તો ધૂમકેટુએ પણ સ્વીકાર્યો છે. ચુસ્ત આર્યસમાજ હોવા છતાં સુરાજી વીરપુરના જલારામજીના મંદિરમાં થતાં ગીતા-પ્રવચનો સાંભળવા પણ ગતા. આ એક સંપ્રદાયસહિષ્ણુતાનું અભ્ય મિશ્રણ હતું (આ જ લેખકના ૨૯-૭-૧૯૨૫ના ‘આકાશવાણી’ પરના ધૂમકેટુ વિશેના વાર્તાલાપમાંથી). ટૂંકમાં, રાજસત્તા અને ધર્મ અહીંની ભૂમિ પર એક જ સ્તરે ફાટ્યાંફૂટ્યાં. ઊંડાણથી ન્દેઈએ તો રાજસત્તા પર ધર્મ-દંડનો અપ્રત્યક્ષ પ્રભાવ રહ્યો જ છે. મહીકાંઠાના પુનાદર તાલુકામાં મુસ્લિમ બની ચૂકેલા મોલેસલામ તાલુકાકારોએ વીરપુરમાં આર્યસમાજની પ્રજ્ઞાલી અંગીકૃત કરી, એટલું જ નહિ, પણ યજ્ઞોપવીત પણ ધારણ કરી, વટાળપ્રવૃત્તિ પર અંકુશાત્મક પ્રભાવ વર્તાવ્યો હતો.

કૌભાંડનગરી : આ વીરપુરની ભોમકા વિશે કાઈના મનમાં વાંચવાની, તો અનેકના મનમાં લખવાની પણ આકાંક્ષા થતી આવી છે અને પ્રસંગોપાત ધણું લખાણું પણ છે. મૂળે કૌભાંડનગરી અને વિસોતનગરના અવશેષોમાંથી એ ઊભું થયેલું છે। સપ્ટેમ્બર-૧૯૨૫ ના ‘પથિક’માં શ્રી યજ્ઞવલ્લભે ત હ. ઉપાધ્યાયના ‘કેરાડેશ્વરથી કેરાળી’ની પ્રવાસનોંધ મુજબ ભાદરવ-૧૯૨૫ના વાઠી નદીકાંઠાનો પ્રવાસ લંબાવ્યો હોત અને કેરાળીના માર્ગ પરથી પાંચપીપળા આગળ પ્રવાસ પૂરો ન કર્યો, હોત તો વીરપુર સુધી એમને જરૂર લાંબું થવું પડ્યું હોત, કારણ કે રથારિકા ગામ પાસેના કેરાડેશ્વર મહાદેવ મંદિરની સ્થાપના ભીમે કરી હોવાનું મનાય છે. આ જો સ્વીકારાય કે પુરાવા તાકિકરૂંપે મળી આવે તો આ કૌભાંડનગર પાંડવોના સમયથી પ્રચલિત હોવાની માન્યતાને સમર્થન મળે. કૌભાંડનગર તથા પછીથી અનેલી વિસોતનગરી એક ટીખા ઉપર વસેલી હશે એમ માનવાને ધણું કારણ છે. ભાગવતાચાર્ય શ્રીમતહરલાલજી મહારાજના મેવાસા ગામ ખોખરાનો ટીખો અને ખિજડિયા

ટૅકરા તરીકે ઓળખાતો હરિપર ગામ પાસેના ખિજડિયાનો ટીંબો, આ બધા એક જ શુંખલાનાં અનુસંધાનો ગણી શકાય, (પ્રસિદ્ધ ફિલ્મી હસ્તી સ્વ. શ્રી મનમોહન શર્મા મેવાસાના હતા, તેા વીરપુર એમનું મોસાળ હતું.)

આકસફડં સુનિર્વાસિટીએ ધૂમકેતુની “પોસ્ટ ઓફિસ” વાર્તાનું અંગ્રેજીમાં રૂપાંતર કરીને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓમાં એને મૂલવી એ જ રીતે ગુજરાતના શેફસપિયર ગણાતા નાટ્યસાહિત્યકાર સર્જક શ્રી પ્રભુલાલ દિવેદી જેવી વિભૂતિ પણ વીરપુરની ધરતીનું પ્રદાન છે, તેા કવિશ્રી નાનાલાલને રમાડનાર કવિશ્રી ગૌરીશંકરની જન્મભૂમિ ગોમટા, પરંતુ કર્મભૂમિ વીરપુર હતી. સરાજ ઠાકરે એમને ‘રાજકવિ’ તરીકે સ્વીકૃત કરેલા, તેા ગુજરાત રાજ્યના ડી.આઈ.જી. તરીકે રહીને નીતિનિષ્ઠ અધિકારીની નામના મેળવેલ શ્રીમજ્જીતસિંહજી જડેજ પણ વીરપુરમાં જન્મેલા. કૌભાંડનગરી કાલક્રમે વિસોતનગરી અને આખરે વીરપુર બની. ‘વિસોત’ને કેટલાક ‘વિસોત પાટણ’ તરીકે ઓળખાવે છે. બધાં જ પાટણો કે જેની સંખ્યા ૮૪ હોવાનું જણાય છે તે પાટણના સિદ્ધ પુરુષ ધૂંધલીનાથના “પટણુ સો ઢટણુ ઓર માયા સો મિટ્ટી”ના શાપ-અભિશાપથી કાળની ગતિમાં કાયમ માટે પોદી ગયાં હોવાની દંતકથા પણ પ્રચલિત છે. વીરપુરમાં વિસોતની વીડી અને વિસોતનું સ્થાનક આજે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જો એને આ રીતે સાંકળવાં હોય તેા ભૂમિકા છે ખરી! આપણે જેનો નામ છે તેનો નાશ છે એવા સામાન્ય અર્થમાં ‘પટણુ સો ઢટણુ’ને લઈએ છીએ, પરંતુ જૈન ધર્મનાં સૂત્રોમાં સૌથી મહત્ત્વના ગણાતા એવા કલ્પસૂત્રની સુખોધિકા ટીકાના લેખકે એનો અર્થ એવા કર્યો છે કે જે સ્થાન પર જળ અને સ્થળ એવા બંને માર્ગોથી પહોંચી શકાય. કિશોરલાલ કોઠારીએ “સૌરાષ્ટ્રની વીસરાતી વાતો” કાલમના વિચારોમાં એવું મંતવ્ય વ્યક્ત કર્યું છે કે આ જૂના નગરના કસબાની જગ્યાએ એક મંદિર હતું, જે આજે હયાત નથી.

વીરપરાનાથ પરથી વીરપુરનામ : સુસ્લિખ થાણુદારના સમયમાં એ જમીનદોસ્ત કરી નાખવામાં આવ્યું હશે. આજે પણ વીરપુરમાં મુખ્ય બજારમાં મીનજવાવ બાજુથી પ્રવેશતાં જમણા હાથે મોટી મસ્જિદ આવેલી છે, બ્યારે ડાબી બાજુ સામેના ભાગમાં નાનકડું વીરપરાનાથનું ડેરુ છે. (ચિત્ર ૧)

“સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની વીસરાતી વાતો” માં શ્રી કિશોરલાલ કોઠારી આગળ જણાવે છે કે “પુરાણકાળના કૌભાંડનગરનું” નામ વીરપરાનાથ નામના યોગીના નામ પરથી વીરપુર પડ્યું.” એઓ એક સિદ્ધ વિભૂતિ હતા. ‘લોકસુતા’ની ‘ક્રમ્બલ રંગ’ની વિશેષપૂર્તિમાં શ્રી મનસુખલાલ સાતાના વિચારો મુજબ વીરપરાનાથ રામજી મંદિરના પૂજારી હતા અને એમના નામ પરથી એમ કલ્પી શકાય કે એઓ નાથપંથી હશે. નાથપંથી શિવઉપાસક અને ખાખી સાધુ રામઉપાસક હોય છે તેથી આ વાતને સમર્થન નથી મળી શકતું, માત્ર પાછળ આવતા ‘નાથ’ શબ્દ પરથી અનુમાન કરવું રહ્યું. કદાચ એમણે પાસે જ રામમંદિરની સ્થાપના કરી હોય અને આજે જલારામખાપાના સ્થાનકમાં કાલાંતરે પ્રગતિ પામેલ હાલ જેવા મળતું રામમંદિર એ હોઈ શકે. એક મત મુજબ નવ નાથ મહિના જ વીરપરાનાથ એક નાથ હતા. આ ભૂમિ ઉપર નાથસંપ્રદાયની પ્રણાલી મુજબ ધૂણો ધખાવીને આરાધના આરંભી અને પછીથી એઓ સિદ્ધ યોગી બની ગયા.

મીનજવાવ અને સિદ્ધરાજનો જન્મ : વીરપુરની ૮૦૦-૯૦૦ વરસ જૂની ઐતિહાસિક મીનજવાવ તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ વીરપુરમાં થયો હોવાની માન્યતા વજેરે બાબતો આ વીરપરાનાથ સાથે જ સંકળાયેલી છે. ઐતિહાસિક પુરાવાઓ વગરની, પરંતુ “સિદ્ધરાજ જયસિંહનો

જન્મ વીરપુરમાં થયો હોવાની હકીકતને સમર્થન આપતી વિવિધ કંતકથાઓ”માં ધીરજલાલ સાવં-
લિયાએ થોડો પ્રકાશ પાડેલો. ખરેખર તો આ હકીકતની નોંધ અને જાહેરાત થવી જોઈએ એમ
એઓ માને છે. વીરપુરના સાહિત્યકાર શ્રી ધૂમકેતુની ‘સિદ્ધરાજ જયસિંહ’ નવલમાં એમણે આવો કોઈ
જાતનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ અણહીલપુરથી સોમનાથની મીનજાદેવીની યાત્રા દરમિયાન વીરપુરમાં
વિરામ લેવાતું અને પ્રસૂતિસમય પાછી જવાથી વીરપુરની ભૂમિ ઉપર જ સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો
હોવાનું નિમિત્ત બહુ થયું એ વાતને નિઃશંક ગણવાનું શુદ્ધિગમ્ય લાગે છે. શ્રી શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ
દેસાઈના “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ”માં (પા. ૨૭૯ પર) સિદ્ધરાજ જયસિંહ રા’ નવલબુના સમયમાં
સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો એટલું જણાવેલ છે.

જ્ઞારામબાપાના ગુરુ, અમરેલી પાસેના કોટેહપુર ગામના શ્રીભોજલારામબાપા, જેઓ
‘ભોજભગત’ના હુલામણા નામથી ઓળખાતા હતા, તેમની સાથે સંકળાયેલી મીનજાદેવીની જનન્ત્રુતિ
પણ મહત્વની છે. આ ભોજભગતના અનુવંશજ અને ‘ભોજલ-ગુણાનુવાદ’ના લેખક શ્રી લવજ ભગત
કંઠોપકંઠે ચાલી આવતી વાત નોંધે છે કે મીનજાદેવીને પ્રસવકાળનો સમય વીતી જવા છતાં પ્રસવ
ન થતાં સિદ્ધપુર પાટણના મહારાજ કરજુદેવનાં આ પત્ની મીનજાદેવી રસાલા સાથે સોમનાથ મહા-
દેવના દર્શનાર્થે નીકળ્યાં. રસ્તામાં હાલના વીરપુર તરીકે ઓળખાતા એ વિસોત પાટણમાં પડાવ
નાખ્યો અને વીરપરાનાથ જેવા સિદ્ધ યોગી પાસે પોતાની આ મુશ્કેલી રજૂ કરવાનું નક્કી થયું. કહે છે
કે એમણે તપોબળથી એવું તારણ કાઢ્યું કે “કરજુદેવની બીજી પત્નીને ‘મીનજાદેવી’ને પેટોપુત્ર અવતરે
તો એ ગાદીનો અને રાજ્યસંપત્તિનો વારસ અને”. એ પસંદ ન હતું તેથી શોક્ય તરીકે કામલુકટણ
કરેલું અને એક જૈન સાધુ દ્વારા મંત્રેલું પાણી શીશામાં ભરી શીશો જમીનમાં દટાવી દીધો હતો.
જ્યાંસુધી આ શીશો જમીનમાં ધરખાયેલો રહે ત્યાંસુધી મીનજાદેવીને પ્રસવ ન થાય, તેથી તર્ક
હોડાવ્યો અને પાટણ થોડેસવારને મોકલીને રાજ કરજુદેવના દરબારમાં એવા સમાચાર આપવા કે
મીનજાદેવીને પુત્ર જન્મ થયો છે, તેથી તુરત જ આ જૈન સાધુ કે જતિને બીજી રાણીએ બોલાવ્યા.
(પાલનપુરના શ્રી નવાબ અને જ્ઞનીએ જૈન ધર્મના પુસ્તકમાં આવા કેટલાયે પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે.)
આવું અને જ નહિ એવો જતિનો જવાબ હોવા છતાં રાણીએ મક્કમ છદ્મ પકડતાં આ જૈન જતિએ
પંચાસરના દરવાજા પાસે દોડેલા આ શીશાને પાછો ખોદીને બહાર કાઢ્યો. ક્યાંક આ શીશાને બદલે
ઘડાનો ઉલ્લેખ છે. એમાં દેડકાને પૂરી હતી, પણ ઘડો બાંધેલા મોઢાવાળો જ હતો તેથી પ્રસવ ન
જ થયો હોય, છતાં રાણીના દુરાચર્યથી જતિએ એ બોલ્યું, દેડકા બહાર બીજાજાતાં જ વીરપુરમાં
મીનજાદેવીને પુત્રનો જન્મ થયો કહેવાય છે. (સિદ્ધરાજનો સમય ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૨ નો ગણાય છે.)

પોતાની દુઃખમુકિત થવાથી એક પુણ્યકાર્યરૂપે મીનજાદેવીએ વીરપુરમાં મીનજાદાવ બંધાવી.
સંસ્કૃતમાં રાણી માટે વપરાતો ‘દેવી’ શબ્દ રાણી મીનજાદેવીને લાગુ પડે અને ‘મીનજાદેવી’ બની હોય
એમ માનવું રહ્યું. આજે પણ મીનજાદાવના એક ગવાક્ષમાં પોતાના પુત્રને સ્તનપાન કરાવતી મીનજા-
દેવીની મૂર્તિનું શિલ્પ કંડારાયેલું નજરે પડે છે. આ સિદ્ધરાજ એનાં પાપી ક્રોધેને કારણે નિઃસંતાન
ગુજરી ગયો. (ચિત્ર ૨)

શ્રી ધીરજલાલ સાવંલિયાએ જણાવ્યું છે એ મુજબ હવે ભોજ ભગત દોઢ વર્ષના થયા ત્યારે
એમના પગે ગૂમડાની અત્યંત વેદના થવા લાગી તેથી એમનાં માતા ગંગાબાઈએ મીનજાદેવીની
માનતા કરી. ગૂમડું રૂઝાઈ જતાં વીરપુર આવી મીનજાદેવીને શ્રીકૃષ્ણ વધેશ્વર ત્યારે ન લેવાયેલી એમની

વાણીની નોંધ પછીથી સાચી પડી. “તે” મારું એક શ્રીફળ લીધું છે, પણ હું તારે આડેથી અર્ધા શ્રીફળ લઈ લઈશ”. તત્તુસાર પોતાના શિષ્ય જલારામગાપાએ સદાવ્રત શરૂ કર્યું અને યાત્રાતુ-શ્રદ્ધાળુઓ ત્યાં શ્રીફળ વધારે છે; જોકે સિદ્ધરાજના જન્મસ્થળ વિશે પાલનપુર ધાંધલપુર ઝીંઝુવાડા વગેરેના ઉલ્લેખો અને દાવા પણ ઇતિહાસના પાને ન્નેવા મળે છે. દા.ત. ‘મેરુતંગ’ મુજબ ઉત્તર ગુજરાતના પાલનપુરમાં સિદ્ધરાજનો જન્મ થયેલ હોવાનું શ્રી સાવલિયાએ જણાવેલ છે. આની સામે કેટલાકનો તર્ક એવો છે કે ‘તે’ નામોને છેડે ‘પુર’ શબ્દ આવતો હોવાથી કદાચ વીરપુરને ખસેલ પાલન-પુર થઈ ગયું હશે!! આમ છતાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના સાયડા તાલુકાના ધાંધલપુર કે ઢાંઢલપુરમાં પુત્રજન્મની સ્મૃતિમાં દુર્ગાવાવ રાજમહેલ વગેરે બંધાવ્યા હોવાનું સાચું માનીએ તો વીરપુરમાં પણ મીનળવાવ આવી જ સ્મૃતિમાં બાંધી હોય એમાં શી શંકા? વળી વીરપુર ફરતો પણ ડાઠ (ગઢ) હતો જ, જે આમ પંચાયતે તોડીને લાગુ પડતી જમીનો તરીકે સંબંધીનોને ફાળવેલ પણ છે.

મીનળવાવનું જરૂરી જ્ઞાન : ‘યાત્રા સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન અવશેષોની’ લેખમાં શ્રી મણિભાઈ વેરાએ દર્શાવ્યું છે કે “પોરબંદરથી ઉત્તરે આઠ કિ. મી. પર કૂંછડી ગામથી ચારેક કિ. મી. કાંઠેલા ગામમાં વાધેલા સમયનાં મંદિર અને કુંડ છે.” એવી જ વીરપુરની આ સોલંકી સમયની વાવ છે. મીનળવાવ મરાઠત પાત્મા વગરની મૂર્તિઓવાળી વાવ છે. ‘આપણું પ્રાચીન વિજ્ઞાન’ શોષક હેઠળ શ્રી દોલત ભટ્ટે વાપી-શિલ્પની તસ્વીર સાથે ચર્ચા કરીને જણાવ્યું છે કે “વાવ કૂવા તળાવ કુંડો સમૃદ્ધ જલવિજ્ઞાનના ખેલતા પ્રાચીન પુરાવાઓ છે.”

કચ્છના ધોળાવીરા ખાતેના ઉત્ખનનમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિના પુરાવારૂપ અવશેષો મળ્યા છે. પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે પણ કચ્છમાં પાણીની તંગી દર્શાવતાં, પાણી સંઘરવાનાં જળાશયો હતાં. માતૃકા-ઓના ભગ્ન નમૂનાઓ સાથે ત્યાં આવું ઘણું મળી આવ્યું છે. વીરપુરની મીનળવાવનું શિલ્પ લગભગ નાશ પામ્યું છે. પ્રતિમાઓ મોટા ભાગની નષ્ટ થઈ છે, કેટલાક ગવાક્ષો ખાલી પડ્યા છે, શિલ્પ ઉઠાવાઈ ગયાં છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાની સંતોષકારક બળવણી ન હોવાની અને મીનળવાવની સુરક્ષા અંગે વધુ વ્યવસ્થાની જરૂર હોવાની રજૂઆત આ લેખકે તા. ૧૪-૩-૯૨ ના રોજ વીરપુર મુકામે આવેલા શહેરી વિકાસ મંત્રીશ્રી નરહરિ અમીનને કરેલી, ફરીથી તા. ૨-૪-૯૨ ના રોજ સ્મૃતિપત્ર લખેલ. ૪-૭-૯૨ ના રોજ રાજકોટમાં પુરાતત્ત્વવિદ અધીક્ષક શ્રી વાય. એમ. ચીતળવાળાને અને સંયુક્ત માહિતી નિયામકને રૂપરૂ મળીને રજૂઆત કરી તથા ૧૦ મુદ્દાઓવાળું આવેદનપત્ર આપેલ. એમના ૧૩-૭-૯૨ ના પત્ર-ક્રમાંક ૩૬૧ મુજબ મીનળવાવની દુરસ્તી માટે સરકારશ્રીએ રૂ. દશ હજારની રકમ ફાળવી છે. એમના મત મુજબ વીરપુર ગ્રામ પંચાયતને સહકાર મળતો નથી, વગેરેના અનુસંધાને તા. ૩૧-૭-૯૨ ના રોજ ૬ મુદ્દાઓના પત્ર આ લેખકે વીરપુર ગ્રામપંચાયતને પણ પાઠવેલ છે. (આજ મુધી પણ જવાબ નથી.) કાંટેલાની ઈચ્છાને સાડા ત્રણ કિ.મી. પર જેડવા-ઓએ વસાવેલું શ્રીનગર ગામ છે ત્યાંથી ઉત્તરે દસેક કિ.મી. દૂર વીસાવાડા (મૂળ દારકા) વગેરેના સિદ્ધનાથ-રણછોડરાય-પદરાણીનાં મંદિર જ્ઞાનવાવ વગેરે ધર્મસ્થાનો આવેલાં છે; દાનવીર સ્વ. શ્રી નાનજી કાલિદાસ મહેતાએ પોતાના ખર્ચે આ અર્ધાંતો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ છે. અજ્ઞતા ઇલોરાની ગુફાઓની બળવણી તેમ વિકાસને લગતી એક યોજનામાં કેંદ્ર સરકાર આગળ વધી રહી છે; ૧૯૫/૬૧ કરોડની આ યોજનામાં જપાનસ્થિત એક સંસ્થાએ થોડો ફાળો આપ્યો છે. આ સંસ્થા રૂ. ૭૫/૬૫ કરોડની લોન આપશે, જ્યારે કેંદ્ર સરકાર રૂ. ૩૨/૮૮ કરોડનો ખર્ચ કરવાની છે. “જમનગરમાં શિવહરિ ટાવર્સ”ના પ્રશ્ને મ્યુ. કમિશનર રોંગ ઓફિસમાં” આવા સમાચાર

પથિક

એપ્રિલ/૧૯૯૩

[૧૩

આંખા ગુજરાતે વાંચ્યા હશે. ત્યાંના લૂંચિયો કોઠો તેમ ખંભાળિયા નાકા વગેરેની મુલાકાત વખતે આપણા રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રી મેહડી નવાઝે પણ પુરાતત્ત્વરક્ષિત આ સ્મારકોમાં રસ લાંધી હતો. અગાઉની સૌરાષ્ટ્ર સરકારે ૧૯૫૬ના ભન્યુઆરીમાં બહાર પાડેલા બહેરનામામાં બમનગર જિલ્લામાં પુરાતત્ત્વની દષ્ટિએ ૩૫ સ્થાનોને આરક્ષિત બહેર કરવામાં આવેલાં. સૌરાષ્ટ્રનાં કુલ આવાં ૧૮૬ રક્ષિત સ્મારકો બહેર કરાયાં છે અને ૨૭-૭-૧૯૭૨ થી મીનળવાવને પણ રાજ્યરક્ષિત સ્મારક તરીકે બહેર કરાઈ છે. સરકારે કોઈ શ્રીમંત કુટુંબની આર્થિક સહાયનાં અને લોકભગ્યતિ તથા શિક્ષિત જુવાનો માટે ફાળવાયેલાં નાણા યોગ્ય રીતે વપરાય એ જોવાનો સત્કર્તનાં જ આવાં સ્મારકોને બચાવી શકશે. જૂનાગઢ ઉપરકોટમાં આવેલી અડીકડીવાવ તોંવણકુલે જુમામસ્જિદ બૌદ્ધ-ગુફાઓ જેવાં પ્રાચીન સ્મારકોનાં જીર્ણોદ્ધાર પાછળ સેવાસાવી સંસ્થાઓ પ્રશાસન પ્રબળાય પ્રતિનિધિઓની સંયુક્ત સમિતિ દ્વારા ગુજરાત પુરાતત્ત્વ ખાતા અને ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણના સહયોગથી પ્રથમ તબક્કાના ૭૫ હજારનો ખર્ચ થી થવાનો છે. આ સમાચાર બહુ થોડો આનંદ અને માનસિક આશ્વાસન મળે ખરાં. ચોટીલાથી ૧૪ કિ. મી. દૂર આવેલા પુરાણપ્રસિદ્ધ ઝરિયા મહાદેવના મંદિરમાં ગુફામાં આવેલ શિવલિંગ અને ઉપરથી થતો પ્રાકૃતિક સતત એવો જલ-અભિષેક પણ આવા જાતની રાહ જોતાં સ્મારકોનું દર્શન છે. રક્ષિત સ્મારકોની યાદીમાં સરકારશ્રીએ એને સવેળા સામેલ કરી દેવું જોઈએ.

મીનળવાવમાં હનુમાનજીની પ્રતિમા : ધ્રાંગધ્રા તાલુકાની કસિયાવાવ, જૂનાગઢ તાલુકાની ચોખારીવાવ, અડાલજની વાવ, દાદાહરીની વાવ, જેઠા મૂળજીની વાવ, માતરભવાનીની વાવ, ઉત્તર ગુજરાતની પાટણની મહારાણી ઉદયમતિની વાવ વગેરેની હરોળમાં જ વીરપુરની આ ૪૨ પગથિયાંવાળી મીનળવાવ સ્થાન પામે એવી છે. ઉદયમતિની વાવમાં જેમ હનુમાનજીની મૂર્તિ હોવાનો વિરલ નમૂનો છે તેવું જ મીનળવાવની વાવમાં પણ છે. ત્યાં પણ વાવમાં પ્રથમ મંડપમાં જ પ્રવેશતાં હનુમાનનું શિલ્પ દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે રાજ ભીમદેવ પહેલાની પટ્ટરાણી ઉદયમતિએ મીનળદેવીના લગ્નમાં ખૂબ જ મોખરાનો ભાગ ભજવીને રાજકુટુંબની સંભાવિત ઊધવપાયલને નામશેષ બતાવી દીધી હતી, એમના ગુણોમાંથી પ્રેરણા લઈને જ ખુદ મીનળદેવીએ પણ સિદ્ધરાજ બળસિંહના શાસનમાં સ્થિરતા સ્થાપી હતી અને એ જ પરિપાટીમાં વીરપ્રજ્ઞનાથની અપેક્ષા મુજબ બાંધી આપેલી વાવમાં ઉદયમતિવાવની માફક જ હનુમાનની મૂર્તિ પ્રસ્થાપિત કરી હોય. (ચિત્ર ૩)

મીનળવાવમાં ચાર મંડપના ભારોટા પર ઝીણવટભર્યું શિલ્પ કંઠારાયેલું છે. વાવની સંસ્કૃતિનો વીંટો ન વળી જાય એની ખાસ તકેદારી હાલને તબક્કે જરૂરી છે. પાણીપુરવઠા ખેડાં વાવ સંભાળી લે તોપણ મહત્વની કામગીરી થઈ ગણાશે. પાણીના સ્રોતનું પણ એક અગત્યનું સાધન આ મીનળવાવ છે. પ્રવેશતાં હનુમાનના ગવાક્ષથી નીચેના ભાગ તરફ જતાં એ ચાલી વટાવ્યા બાદ સિદ્ધરાજને સ્તનપાન કરાવતી મીનળદેવીના શિલ્પ વિશે કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં કમખા-ચોલીથી પગથિયાં વાળીને એની રજ (ધૂળ) એ ચોલીમાં ભરીને બહાર લાવે તો સ્તનમાંથી ધાવણ ન આવતું હોય તો ધાવણની ધાર છૂટે છે એવી પ્રચલિત માન્યતાથી પ્રેરાઈને સેંકડો સ્ત્રીઓ દર વરસે આવી માનતા કરે છે.

અન્ય મંદિરો, સમાધિસ્થળો વગેરે : ઉપરાંત પાલીતાણાના યુવરાજ શ્રીમાનસિંહજીએ બંધાવેલ ૧૦૧ વરસો જૂનું માનકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર પણ મીનળવાવ પાસે જ આવેલું છે. (ચિત્ર ૪) માનસિંહજી સુરજા ઠાકોરના ભાણેજ હતા તેથી વીરપુર રહેતા.

તદુપરાંત ગંજેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ગામના ગોંદરે જલારામ આપાની સમાધિ પાસે આવેલું છે. જલારામ આપાનાં પત્ની વીરજાઈમાની સાધુને સોંપણી, ઝોળી-ધોકાના પરચાની વાત વગેરે જે સ્થળે

બની ત્રિવેણીશ્વર મહાદેવનું મંદિર ગામથી બહાર ચારેક કિ. મી. દૂર છે, જ્યારે ‘સંધ્યાવાડી’ તરીકે ઓળખાતી જગા પર ઉદારીયાપુએ સ્થાપેલી પૂરા કદની હનુમાનમૂર્તિ ધ્યાનાર્થક બની રહે છે; કેરાડેશ્વરથી કેરાળી પથક, છાપરવાડી પાસેની પૂરા કદની હનુમાનની મૂર્તિ, પાંડવોની ભૂમિ વગેરે સાથે આ સંજયવાડીના હનુમાનની મૂર્તિનું અનુસંધાન જણાય છે. (ચિત્ર ૫) આ સંજયવાડીના હનુમાનની પ્રતિમા ૩’ ના ધેરાવામાં ૬’-૮” ની ઊંચાઈ ધરાવે છે.

જલારામખાપાના વિશ્વવિખ્યાત મંદિરની સાથે ગામબહાર ‘રાણખાગ’ તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારમાં આવેલું હનુમાનમંદિર અને ખોડિયાર માતાનો ધરો તથા મંદિર વીરપુર એસ. ટી. ડેપોની સામેના રસ્તે આવેલ છે, તો રેલવે સ્ટેશન નજીક બુલેશ્વર મહાદેવમંદિર અને શીતળાખા નાગઢાઢા વગેરેનાં સ્થાનકો આવેલાં છે. ગામની અંદરના ભાગમાં ધૂમકેતુમાર્ગ પર સ્વામિનારાયણ-મંદિર, કૃષ્ણમંદિર-હવેલી, ગામની મધ્યમાં ટાવરચોકમાં નીલકંઠ મહાદેવનું અને રામનું મંદિર આવેલ છે, જે સ્થાન ગામના ચોરા તરીકે જ ઓળખાય છે. ચોરાથી ખાપાની સમાધિ તરફ જતાં હનુમાનડેરી અને સમાધિથી ગામ બહારના રસ્તે સતીમાની ડેરી વગેરે ધર્મસ્થાનો છે. બેલાડિયાનો પાટ, હેમદ્રો, બિહામણીનો પુલ વગેરેનું વર્ણન ધૂમકેતુએ ‘જીવનપંથ’ (પા. ૪૩) માં કર્યું છે અને જણાવ્યું છે કે “દરેક ગામમાં પોતાનાં બેચાર કાવ્યમય સ્થળો હોય છે. આ રમણીય સ્થાનોની પિછાન જેટલી રખડુઓને અને રચારીને હોય છે તેટલી બીજા કોઈને હોતી નથી.”

વીરપુરનાં આ બિહામણીના પુલ અને તળાવ વિશે આ લેખકને શ્રી મનુભાઈ બની તરફથી મળેલ લિખિત નોંધ મુજબ એનું મૂળ નામ ‘હમીરસાગર’ હતું અને ખેતીને રાખવા દ્વારા એમથી પાણી પૂરું પડાતું. સિંચાઈની સગવડ પૂરી પાડતી આ પાણીની પાટને ‘હેમદ્રો’ એટલે કે ‘હેમધરો’ એનું નામ મળેલું. ખેતી માટે એ સોનું પકવતો ધરો હતો. આ હેમદ્રોને કાંઠે આવેલા કૂવા ‘ઝિલ્લા’ના નામે આજે ઓળખાય છે, જેના ઉપર ૧૫ હોર્સ-પાવરનું ઓષધ એન્જિન મૂકીને સિંચાઈ માટે પાણી કૂવાની બહાર કઢાવું. ધૂમકેતુએ જણાવ્યું છે કે લોકોએ તો હેમદ્રોની વ્યુત્પત્તિ આ રીતની શોધી હતી. કોઈ હઠયોગી સાધુની એમાં મુદ્રા પડી ગઈ. એમણે ત્યાં આસન જમાવીને ‘હેમદ્રો! હે મુદ્રા!’ જપ જાપો તેમાંથી ‘હેમદ્રો’ થઈ ગયું. બાકી તો હેમદ્રો એ ‘હેમધરો’ (સં. હિમદ્રૂદ પ્રા. હિમવહર) પરથી જ નિષ્પન્ન થયેલ શબ્દ છે. કાળા ઉનાળામાં પણ ત્યાં ઠંડું હિમ જેવું પાણી હિલોળા લેતું હતું. ૧૯૬૩ માં રાજકોટ જિલ્લાની આદર્શ ગ્રામપંચાયત અને ગ્રામ-રાજ્યના એક આદર્શ નમૂના તરીકે વીરપુરની ગ્રામપંચાયત ગૌરવપ્રદ સ્થાન એ વખતમાં મેળવેલું હતું, તો તાજેતરમાં જ બુલોઈ દરમાં મુબઈમાં અવસાન પામનાર ૭૧ વર્ષના શ્રી એસ. જે. રાજદેવ વીરપુરના વતની હતા તેમણે ફિદમ નિર્માણક્ષેત્રે વીરપુરને આગળ ક્યું હતું. એમના પિતા વીરપુર રાજ્યના કારભારી હતા. હિંદી ફિલ્મો જગલકા બહુ, જગલકવીન, જયચિતોડ, એલિફન્ટકવીન, ઈન્સાફ, રાત અધેરી થી, અન્નમ, તુફાન, એહસાન વગેરે (જેવી ફિલ્મો) એમણે નિર્માણ કરેલ, તો ગુજરાતી ફિલ્મોમાં સતી અનસયા, ચૂંદીનો રંગ, ખમા મારી બેનડી વગેરે પણ એમણે બનાવીને સફળતા મેળવેલી.

વીરપુરનો વર્તમાન અને ભાવી વિકાસ : આજે વીરપુર એક ધમધમતું નગર બની ગયું છે. કુલ ૩૧૭ ખસો દિવસ દરમિયાન અવરજવર કરે છે. ચાર પ્રાઇવેટ ટ્રાવેલ્સ કંપની, ૩૮ ટેક્સી ગાડી અને ૪૮ રિક્ષા આ ગામમાં ફરે છે! ૪૫૦ નળકનેકશનો ગામમાં છે. લાઇબ્રેરી, શાકમાર્કેટ, પંચાયત-સંચાલિત અને ટ્રસ્ટ-સંચાલિત સ્કૂલો, ખાલમંદિર, સરકારી દવાખાનું, મોડલ સ્કૂલ,

હાઈસ્કૂલ, પશુ-દવાખાનું, ચાર ખાનગી દવાખાનાં, પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ ઓફિસ, રેલવે સ્ટેશન, પોલીસ સ્ટેશન, સહકારી મંડળી, સહકારી બેન્ક, ટેલિફોન એક્સ્ચેન્જ, ઓપ્લમિલ, બે ખાનગી ટ્રક, સિટી સર્વે ઓફિસ, પ્રવાસ અને માહિતી ખાતાની ઓફિસ તથા જમીન વિકાસ બેન્ક છે. નિગમ અને વિશ્વ બેન્કની સહાયથી પાસે આવેલા કાગવડ ગામને પાંચ વરસ સુધી દત્તક લીધેલ છે. ગામમાં કુલ ૧૪૮૩ ખેતરો છે. ગામની કુલ સીમજમીન ૬૦૭૮/૩૮ એકર છે. બ્યારે ગોચર ૮૭૧/૧૬ એકર છે. ગામમાં ૬૨૬ ખાતેદાર ખેડૂત અને ૩૫૫ સીમાંત ખેડૂત છે. ૨૦૧૦ ધેડાંબકરાં સાથે કુલ ૨૮૦૦ પશુઓ છે. ખેતીમાં ૯ ટ્રેક્ટર અને ૨૨૫ ઓઈલ એન્જિન વપરાય છે. પંચાયત હસ્તકમાં ૭ ફૂલા અને ૮ ડંકોઓ છે. ૫ સબસિડીઝ પંપ છે અને ગામમાં શેઠા વધારતા ૪ સોડિયમ લિમ્પ છે, ૫ ફળવાની ઘંટી છે. આમ દરેક રીતે વીરપુર અતિ પ્રગતિશીલ છે. (આ સત્તાવાર માહિતી ગ્રામસેવક જગજીવનભાઈ વધાસિયા પાસેથી મેળવી છે.)

આગામી ટૂંક સમયમાં નગર પંચાયત મેળવવાના પ્રયત્નો કરવાનો તખ્તો આવી જશે છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ સમગ્ર જોતપુર તાલુકામાં વીરપુર મોખરે છે. ગામનું રાજકારણ રંગીલું, અપ્તરંગી, ભલભલાને ઠગાવી દે અને ગળગાવી પણ ખૂંકે તેવું વિલક્ષણ છે. રાજકારણને નિઃદગીભર નફરત કરનારા અને રાજકારણને નરકાગાર ગણતા કેટલાક લોકો ક્યારે રાજકારણમાં આવી ચડે અને આવી પડે એ વિશે કંઈ કહી ન શકાય. રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર કક્ષાના નેતાઓ દર્શન અને ચૂંટણીના નેતા હેડળ વીરપુર આવતા હોય છે. સ્થળના અભાવે અને દુકાનોની બે લાખ રૂપિયાની આસપાસની અતિ જીંદગી પાછળીને કારણે નાનો મધ્યમ માણસ વીરપુરમાં રોજ રળી શકે એવું હવે નથી રહ્યું. ટ્રાફિકનો પ્રભુ માથાનો દુખાવો થઈ ગયો છે, કારણ કે ફરરોજનાં ઓઝામાં ઓઝા એક હજાર યાત્રાળુઓની અવરજવર રહે છે. ગેસ્ટ હાઉસવાળામાં એક-બે અપવાદ સિવાય જીંદગી લાવે લેવાના હોવાની વાતમાં વજૂદ છે. યાત્રાધામ સાથે આ બધાં સંકળાયેલાં અનિવાર્ય અનિષ્ટો છે, તો શરવીરતા ભરેલી કેટલીક ઘટનાઓ પણ નોંધપાત્ર છે. દા.ત. બહારવટિયા રામવાળાના છાપા વખતે ગામના ગોકળ જશ્નમત ઠોરિયાએ એવો મક્કમ મુકાબલો કરેલો કે આખો કાફલો સ્તબ્ધ બની ગયેલ. તાજેતરમાં બીંબડી તાલુકાના કુંડલા ગામની સીમમાં કોઈ બોજભાઈએ એક જ ઝાટકે ભુરાટા ચિત્તાની જીભ ખેંચી લીધાના સમાચાર હતા. વીરપુરના ઠાકોરે દીપકાને શિકાર કરેલો એ બાબતની ચર્ચા આખા કલાકમાં થતી હતી. આ છે વીરપુરની ભાતીશળ ભોમકા !! કોઈ અર્થસંપન્ન માણસ વીરપુરને 'રોજગારીનું' ક્ષેત્ર-કારખાનું ઉદ્યોગ, આર્થિક સંકુલ વગેરે પૂરું પાડી શકે તો જ વીરપુરનો આર્થિક વિકાસ સાંસ્કૃતિક વિકાસ સાથે ફૂલ ફરી શકશે અને જુવાન પેઢીના શારીરિક તથા બૌદ્ધિક સ્તરને સન્માર્ગેવાળી શકશે. 'મસ્તુ' છે. ૮/૮૮, આનંદનગર, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૨

સંદર્ભ સાહિત્ય-ગ્રંથોની સૂચિ

- (1) The Bhadarkantha Directory, (Mahi) Vol. I, Compiled by Khan Bahadur Framroz Sorabji Master.
- (ii) Gazetteer Bombay Presidency, Vol. V.
- (iii) Administrative Report of Rajkott District, 1960-67
- (iv) "Geography of Towns", A Smailes.
- (V) Western India State Agency Civil list, 1940

- (vi) History of Kathiawar, Wilberforce
- (vii) History of Gujarat, Hiralal Parekh.
- (8) Census Hand book of Rajkot District.
- (9) 'કાઠિયાવાડ', નર્મદાશંકર લાલશંકર (કર્નાડ વોટસન સાહેબ).
- (10) 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ, પ્રકાશન સોરઠ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંઘ, જૂનાગઢ (પા. ૨૫૭, સિદ્ધરાજ તેનાં પાપી કર્મોનાં કારણે નિઃસંતાન યુગરી ગયાં.)
- (11) 'બડેબડો ઇતિહાસ', રાજવૈદ્ય જીવરામ કાલિદાસ શાસ્ત્રી (શ્રી ચરણીતીર્થજી મહારાજ, ગોંડળ)
- (12) 'યદુવંશપ્રકાશ', શ્રી માવદાનજી.
- (13) 'વીરપુરની અસ્મિતા', શ્રી નરેન શાં. જોષી, નીલકમલ પ્રકાશન, નીરજકુમાર એન. જોષી.
- (14) 'ઉત્સવ', માય' ૮૯, તંત્રી, સૌરભ શાહ, પ્રકાશક જગદીશ ટેકરાવાળા, સુરત.
(જલારામ બાપાના વીરપુરની શ્રદ્ધાયાત્રા) નરેશ શાહ, ૧૪/૨ કાલિદાસ મિલ કમ્પાઉન્ડ, ગોમતીપુર, અમદાવાદ.
- (15) 'યુગરાત દીપોત્સવી અંક', ૨૦૩૩ 'યાત્રા સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન અવશેષોની', મણિભાઈ વોરા, ઈ. સ. (૧૯૭૭), તસ્વીરો શ્રી નરોત્તમભાઈ પલાણી.
- (16) વિવાદ, 'સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ વીરપુરમાં થયો હતો?' ધીરજલાલ સાવલિયા.
૩૧-૭-૯૨ લોકસત્તા.
- (17) સોલંકીરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ વીરપુરની પવિત્ર ભૂમિ પર થયો હતો. મનુષ્યભલા સારા, ૧૦-૭-૯૧ લોકસત્તા વિશેષ પૂર્તિ, 'કસુંબલરંગ.'
- (18) 'સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની વીસરાતી વાતો', કિશોરલાલ કોઠારી, 'ફલજામ', ૨૩-૧૦-૬૯
(પુરાણકાળના કૌભાંડનગરનું નામ વીરપરાનાથ નામના સિદ્ધયોગીના નામ પરથી 'વીરપુર' નામ પડ્યું.)
- (19) 'સૌરાષ્ટ્રની વીસરાતી વાતો'. કિશોરીલાલ કોઠારી, 'લોકસત્તા' ૨૮-૫-૮૬
'કાં જલા ને કાં અલા, વીરપુરા-વીરપુર'.
- (20) 'હેમદ્રા' પરની વીરપુરના શ્રી મનુભાઈ મો. જાનીની નોંધ.
- (21) ગ્રામસેવક શ્રી જગજીવનભાઈ વધાસિયાની રૂઝ મુલાકાતો.
- (22) 'સ્વ. રૂઝાબાપા' (શ્રી જલારામબાપાના તત્કાલીન સંપા.) ને મોઢે સાંભળેલી નાનપણની વાર્તાઓ.
- (23) તસ્વીર, શ્રી મુકેશકુમાર ડી. ગાજીપુરા, સહયોગ શ્રી રમેશભાઈ વી. ગઢિયા.
- (24) 'વીરપુર ગામ જલારામ ભક્ત'ના નામે યોગબાધ છે. 'અકિલા' શ્રી તુલસીદાસ પિઠડિયા, જમનગર
- (25) 'પ્રાચીન યુગનો ખ્યાલ આપતી વીરપુરની મીનળવાવ', 'જયહિન્દ' ૨૬-૧૨-૭૪
- (26) 'આપણું પ્રાચીન વિજ્ઞાન', 'યુગરાત સમાચાર', દોલત ભટ્ટ, વાપી શીલ્પ જળાશય-મહિમા.
- (27) 'વીરપુર મારું ગામ', પ્રા. ચંદ્રકાન્ત એચ. જોષી, 'યુગરાત સમાચાર' ૧૨-૧૧-૭૯
- (28) 'લોકસત્તા'-૧૮-૩-૯૨, પ્રવાસી પ્રતિનિધિ કચ્છના ઘોળાવીરા ખાતેના ઉત્સવમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિના વધુ પુરાવા મળ્યા.

(29) કેટલીક અખબારી ચર્ચાઓ :

(1) 'મીનળવાવનું' ખંડેર રક્ષણ માંગે છે, કથા ગિરિધરલાલ ઠક્કર, તસ્વીર વિનય બોમ્બે.

'કૃષ્ણાખ' ૨૬-૩-૮૩

(2) 'પુરાતત્ત્વ ખાતા દ્વારા ઐતિહાસિક સ્થળોની જળવણી થતી નથી.' 'લોકસત્તા', તા. ૪-૧૨-૯૨

(3) 'મીનળવાવ રક્ષિત સ્મારક બંહેર થઈ છે.-નાયબ માહિતી નિયામક, રાજકોટ 'કૃષ્ણાખ', તા. ૮-૪-૮૩

(30) 'ફોર્મસ' સાહેબની સંકલિત દંતકથાઓ

(31) 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ', ભાગ ૧

(32) સ્વ. જૂઠાખાપા હિરાણી, પાસેથી નાનપણમાં સાંભળેલી વાતોનો આધાર.

સ્વ. જૂઠાખાપા ચંદ્રારાણી, સ્વ. મોહનખાપા સુધાર વગેરે વૃદ્ધજનો.

(33) ૨૬-૭-૯૨ આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત થયેલ 'ધૂમકેતુ કવીજ', પ્રો. ચંદ્રકાંત એચ. જોષી

(34) 'અધિક્ષક પુરાતત્ત્વવિદ, વાય. એમ. ચીલતવાલાનો મારા પરનો તા. ૧૩-૭-૯૨નો પત્ર', નં. ૩૬૧

અતુસંધાન પા. ૪ થી]

રાખરથી કંચકોટની મુલાકાત લીધેલ. કંચકોટ ડુર્ગનું સ્થાન કચ્છના ઇતિહાસમાં અજ્ઞેય છે. અનેક જાહોજલાલી યુગતી પડતી તથા ઇતિહાસની કરવટો બદલતી જોનાર આ ડુર્ગની આજની હાલત જોઈ કોઈ પણ ઇતિહાસપ્રેમીનું મન ખિન્ન થઈ જાય. ગુજરાતના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ ત્યાં રક્ષિત સ્મારકનું બોર્ડ લગાવવા સિવાય કંઈ ક્યું હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર તો આવાં સ્થાનોની યોગ્ય જળવણી થાય તો જ આજની પેઢી આપણા જાન્ય ઇતિહાસ વિશે જાણતી થાય એવી હાવના કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદના સભ્યોએ વ્યક્ત કરી હતી. કંચકોટ વિશે તમામ જાણકારી શ્રી ટપુલા ગઢવીએ આપી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન શ્રી પ્રાણગિરિ ગોસ્વામી, જલુલા ઝાલા તથા પ્રમોદ જેડીએ ક્યું હતું, જ્યારે કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા કે. ભીમિલા ઠક્કર, શ્રીમતી મંગલાબહેન, શ્રી નેણસી મીડિયા, શાન્તિલાલ વડુ, શ્રી અબ્દુલ જુમાણી, ગફૂર જમાદાર વગેરેએ જહેમત ઉઠાવી હતી.

ધોળાવીરા ઉત્ખનન ક્ષેત્રના સર્વશ્રી પટેલ રાવત શ્રમાંએ પણ ઉપયોગી માહિતી આપી હતી. આમ જ્ઞાનસત્ર સાથે સાથે કચ્છનાં પૌરાણિક સ્થળોની મુલાકાતનો લાભ પણ પરિષદના સભ્યોએ લીધેલ હતો.

પ્રમોદ જેડા

મંત્રી, કચ્છ તિહાસ ઇપરિષદ, જૂજ

ધી બરોડા સીટી કો-ઓપરેટિવ બેન્ક, લિ.

રજિ. આંદ્રિસ : સંસ્થાવસાહત, રાવપુરા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૧

શાખાઓ : ૧. સરદારભવન-જશુબિલી બાગ પાસે

૨. પથરજેટ પાસે

૩. ફતેહગંજ ચર્ચ સામે

૪. સરદાર છાત્રાલય-કારેલીબાગ

૫. જોરવા જઘાતનાકા પાસે

૬. આર. વી. દેસાઈ રોડ

૭. ગોત્રી રોડ

દરેક પ્રસારનું બેન્કિંગ કામરાજ કરવામાં આવે છે.

અનેજર : કાંતિભાઈ ડી. પટેલ

મંત્રી : ચંદ્રકાંતભાઈ ચુ, પટેલ

પ્રમુખ : કીકાભાઈ પટેલ

૧૮]

એપ્રિલ/૧૯૯૨

[પશ્ચિ

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિવર્તનની કામગીરી અને એનું મૂલ્યાંકન*

પ્રો. કલ્પનાબહેન એ. માણેક

સ્વતંત્રતા પહેલાં ‘કાઠિયાવાડ’ તરીકે ઓળખાતો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ એ ૨૨૨ રાજ્યો^૧, લગભગ ૨૨,૦૦૦ ચોરસ માઇલનો વિસ્તાર અને લગભગ ૩૬ લાખની વસ્તી ધરાવતો હતો.^૨ આ પ્રદેશમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો એ પ્રતિક્રિયાવાદના ગઢ-સમાન હતાં અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને ખડાભરી નજરે નેતાં હતાં,^૩ તો શ્રી ઉ. ન. દેખરે આ રાજ્યોને હમામ શોષણ અને ખટપટની ખાણ ગણાવ્યાં હતાં.^૪

૨૦ મી સદીના પ્રારંભે યુજ્જરાતના બ્રિટિશ શાસન હેઠળના પ્રદેશમાં રાજકીય ભગ્નિતિ આવી ગઈ હતી, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર ધીમી ગતિએ થઈ રહ્યો હતો.^૫ એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટ ભાવનગર જેવાં રાજ્યોને બાદ કરતાં અન્ય દેશી રાજ્યોમાં ઇનરાજાહી અને આપયુદ્ધશાહી પ્રવર્તતી હતી. રાજ્યકર્તાઓ પ્રભુ પાસેથી કરવેરાના રૂપમાં મેળવેલાં નાણાંનો ઉપયોગ જવાબદારીની કોઈ ભાવના વિના અવિચારી ખર્ચ પાછળ કરતા હતા.^૬ સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોની પ્રભુ ક્રાંતિકારી કે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લઈ શકતી ન હતી છતાં એઓ રાષ્ટ્રીય વિચાર ધરાવતું સાહિત્ય છૂપી રીતે મેળવીને વાંચતી હતી.

બ્રિટિશ હિંદમાં રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના વિકાસની સાથે સૌરાષ્ટ્રની પ્રભુમાં પણ ધીમી ગતિએ રાષ્ટ્રીય ચેતના આવી રહી હતી. સમયની હવા પારખી લઈને યુજ્જરાતનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ પ્રભુ-પરિષદ કે પ્રભુ-મંડળ યા પ્રભુ-પ્રતિનિધિ જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. યુજ્જરાતમાં સૌ પ્રથમ વડોદરા રાજ્યે ૧૯૧૬માં અને પછીથી ભાવનગર રાજ્યે પ્રભુપ્રતિનિધિ સભાની રચનાની ૧૯૧૭માં નહેરાત કરી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં આ પ્રકારની આ પ્રથમ સંસ્થા હતી.^૭ ભાવનગર રાજ્યમાં પણ ૧૯૧૯માં સલાહકારી કાઉન્સિલ રચવામાં આવી હતી. રાજકોટમાં ૧૯૨૩માં પ્રભુપ્રતિનિધિ સભાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.

આમ, સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં પ્રભુના પ્રશ્નોને વાચા આપવા માટેની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી, પરંતુ સમસ્ત સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં રાજ્યોમાં વસતી પ્રભુના પ્રશ્નોને વાચા આપનારી કોઈ કેન્દ્રીય સંસ્થા ન હતી તેથી આવી એક સંસ્થા મુંબઈમાં ૧૯૧૭માં મનસુખભાઈ રવજી મહેતાએ ‘કન્ઝ-કાઠિયાવાડ એસોસિયેશન’ નામની શરૂ કરી હતી. મનસુખભાઈ મહેતા દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોમાં નિષ્ણાત ગણાતા હતા. એમણે ગાંધીજીને આ સંસ્થામાં નોડાવા લખેલું ત્યારે ગાંધીજીએ એમાં નોડાવાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી તેથી આ સંસ્થા ઊગતાં જ આશમી ગઈ,^૮ છતાં નિરાશ થયા વિના મનસુખભાઈએ આ અંગેના પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા અને મુંબઈના ‘હિન્દુસ્તાન’ સાપ્તાહિકમાં “કાઠિયાવાડના પત્રો” નામથી લેખમાળા લખવાનું શરૂ કર્યું.^૯

* સૌરાષ્ટ્ર-કન્ઝ પ્રતિષ્ઠાસ પરિવર્તના ૧૦ મા વિસનગર અધિવેશન પ્રસંગે ચોળચેલી નિબંધ-સ્પર્ધામાં સ્વામી સંપૂર્ણાનંદ ચંદ્રક-વિજેતા નિબંધ

પછીથી તો એઓ રાજકોટ આવ્યાં અને ૧૯૧૯ માં સ્થપાયેલી “કાઠિયાવાડ હિત-વર્ધક સભા”ની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવાનું શરૂ કર્યું. એમણે ફરી એક વાર ગાંધીજીને કાઠિયાવાડના પ્રશ્નોમાં રસ લેવાની વિનંતી-પત્ર લખ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબમાં જણાવેલું કે “હું” કાઠિયાવાડના પ્રશ્નોને હળવો ગણતો નથી. મારે મન એ એટલો બધો મોટો છે કે આજના સંજોગોમાં એ મારી શક્તિ બહારનો છે.....પુખ્ત વિચાર ક્યાં પછી મેં એને પડતો મૂકવાનું વિચાર્યું છે.....હું” પ્રથમ એ માટે બળ મેળવવા માગું છું. એની ભેટ તમે આપી શકો નહિ. ભીતરમાં અગ્નિ જોઈએ, પણ એનો અભાવ છે.”^{૧૦}

એમ છતાં નિરાશ થયા વિના મનમુખભાઈએ કાઠિયાવાડની પ્રજાના પ્રશ્નોને વાચા આપવાના પોતાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા. એ કાર્યમાં એમને લી’બીના શ્રી અમૃતલાલ શેઠ, ગોંડળના શ્રી ચંદુલાલ પટેલ, વઢવાણના શ્રી કૃલચંદલાઈ શાહ અને જેતપુરના શ્રી દેવચંદલાઈ પારેખ જેવા તરવરિયા તથા નિષ્ઠાવાન કાર્યકરોનો ટેકો મળ્યો અને એ બધાએ મળી ૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૦ ના દિવસે રાજકોટમાં ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ ની સ્થાપના કરી.^{૧૧} આમ, સૌરાષ્ટ્રના સમસ્ત જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો ઉકેલવાની આ સંસ્થાની સ્થાપનાને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજાકીય ચળવળના ઇતિહાસમાં એક સીમાચિહ્ન ગણાવી શકાય.

આ સમયે બ્રિટિશ હિંદમાં અસહકારની ચળવળ ચાલી રહી હતી અને રાષ્ટ્રીય ચળવળને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મદદ કરનારા બ્રિટિશ સત્તાની તારાબગીનો ભોગ અને એવી રિયલિટી ત્યારે બીજા વર્ગના નાનકડા એવા રાજકોટ રાજ્યના ઉદારવાદી રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી ધરાવતા, પ્રગતિશીલ વિચાર ધરાવતા ઠાકોરસાહેબ લાખાજીરાજે ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’નું પ્રથમ અધિવેશ રાજકોટમાં ભરવા દેવાની પરવાનગી આપતાં જણે કે સૌરાષ્ટ્રમાં નૂતન રાજકીય જીવનની સોનેરી ઉપા પ્રગટી અને સૈકાજૂની તંદ્રા ત્યજીને તોતીંગ સૌરાષ્ટ્રે આજસ મરહી બેઠા થવાનો નિર્ધાર કર્યો.^{૧૨} આમ, આ પરિષદે સૌરાષ્ટ્રના બંધિયાર વાતાવરણમાં નવી હવા પેદા કરી,^{૧૩} આમ કાઠિયાવાડમાં પ્રજાકીય અસ્મિતાનો ઉદય થયો.

આ પરિષદની પ્રથમ સભા ૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૦ ના રોજ રાજકોટમાં શ્રી કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીના પ્રમુખસ્થાને મળી હતી. આ સભામાં આ પરિષદના હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા તે આ પ્રમાણે હતા :

પરિષદના હેતુઓ :

૧. રાજ્યકર્તાઓ પોતાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરે એવો પ્રયાસ કરવો.
૨. દેશી રાજ્યોના રચનાત્મક વિકાસ કરવો.
૩. રાજ્યોની પ્રજામાં પોતપોતાનાં રાજ્યો તથા અખિલ હિંદ પ્રત્યે સ્વદેશાભિમાન ખીસવવું.
૪. દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં એકતા લાવવી.
૫. એ રાજ્યોનાં બંધારણ તથા વહીવટમાં પ્રજાહિતના વિકાસમાં વિવિધ પાત્રોને સંગઠિત થઈને દૂર કરવી.

‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદે’ પોતાની કામગીરી અંગે કેટલીક મર્યાદાઓ મૂકેલી. આપખુદ શાસન હેઠળ જીવતી પ્રજાને જાગૃત કરીને પ્રારંભે એમનામાં ઉત્સાહ પ્રગટાવવા માટે આવી મર્યાદાઓ જરૂરી હતી. વળી, પ્રજામાં જાગૃતિનો સંસાર થાય એ માટે રાજ અને પ્રજા માટે સહકાર જરૂરી હતો. આમ, આ સંસ્થા ધીમી ગતિએ, પણ ચોક્કસ હેતુથી આગળ વધવા માગતી હતી.^{૧૪}

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કામગીરી :

પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન (૧૯૨૧, રાજકોટ) : ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું’ પ્રથમ અધિવેશન ૨૭ થી ૩૦ માર્ચ ૧૯૨૧ દરમિયાન રાજકોટમાં એ સમયના રાષ્ટ્રીય નેતા વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે થયું હતું. પરિષદના સ્વાગત-મંડપ ઉપર “સિદ્ધ ભૂમિ સૌરાષ્ટ્રનો જય” નો મુદ્રાલેખ અંકિત કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં ૮ હજાર લોકો હાજર રહ્યા હતા. પ્રબળ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા માટે આવડી મોટી સંખ્યામાં હાજરીને સૌરાષ્ટ્રના રાજકારણ માટે એક વિરલ પ્રસંગ ગણવી શકાય. સૌ પ્રથમ બહો કે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજાકીય અસ્મિતાનો ઉદય થયો.

પ્રમુખસ્થાનેથી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે ગ્રેટ સંદેશો આપ્યો અને બંધારણની મર્યાદામાં રહીને પણ પોતાની માગણીઓ કઈ રીતે રજૂ કરી શકાય એનો ઘથમ પાઠ એમણે પ્રબળે શીખવ્યો. પ્રબળે હૈયાધારણ મળે તેવું ગ્રેટલાસલર પ્રવચન એમણે આપ્યું. કાઠિયાવાડના સમસ્ત જીવનને સ્પર્શતા ૩૦ જેટલા ઠરાવો પણ આ પરિષદમાં થયા. આ પરિષદની સાથે જ આચાર્ય કૃપલાણીજીના પ્રમુખપદે ‘સૌરાષ્ટ્ર વિદ્યાર્થી પરિષદ’ પણ રાજકોટમાં ભરાઈ હતી અને એમની તેજવી જુવાને વિદ્યાર્થીઓમાં નવી ચેતનાનો સંચાર કર્યો હતો. આ પ્રસંગે સૌરાષ્ટ્રનાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને કલાકૌશલનું એક પ્રદર્શન પણ યોજાયું હતું તથા આ પ્રદર્શનમાં રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ લાખાજીરાજે હાજરી આપીને આ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. આમ, આ પરિષદની શુભ શરૂઆત થઈ અને એના પ્રથમ અધિવેશનના પરિણામે સૌરાષ્ટ્રની હતાશ પ્રબળમાં પ્રાણ પુરાયા તથા યુવામીની ધોર નિદ્રામાં પોઢેલી પ્રભ બઝત થઈ.^{૧૫}

પરિષદનું બીજું અધિવેશન (૧૯૨૨, વઢવાણ) : ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું’ પ્રથમ અધિવેશન ધાર્યા કરતાં ખૂબ સફળ રહ્યું એવું એક મહત્વનું કારણ રાજકોટના રાજવી લાખાજીરાજના સાથ-સહકારને ગણવી શકાય. ઉપરાંત મનસુખભાઈ મહેતા, અમૃતલાલ શેઠ, દેવચંદ પારેજો અને કૃલચંદભાઈ શાહે એને સફળ બનાવવા ખૂબ મહેનત લીધી હતી. એવામાં સરધાર શિકાર પ્રત્ને રાજકોટમાં સત્યાગ્રહ થયો હતો, જેમાં એક હજાર લોકોએ હાજરી આપી હતી. મનુભાઈ મહેતા, મણિભાઈ કાંઠારી વગેરેની ધરપકડ થતાં પ્રબળમાંથી એની સામે ઉચ્ચ વિરોધ થયો હતો. પરિસ્થિતિ પારખીને રાજ્યે એમને છોડી મૂક્યા અને પ્રબળમતનો વિજય થયો.^{૧૬} સરધાર શિકાર પ્રત્ને બ્રિટિશ એજન્સીએ જે તુમાખી દાખવેલી અને દરબાર ગોપાળદાસ જેવા દેશભક્તની ઢસા અને સાયસાંકળીની બગીચે જન્મ કરી લીધેલી તેથી સૌરાષ્ટ્રની પ્રભ બકળા બીડી હતી, તેથી બ્રિટિશ સત્તા સામે પડકાર ફેંકવા બ્રિટિશ હદમાં આવેલ વઢવાણ કેમ્પમાં ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું’ બીજું અધિવેશન ૧૧ થી ૧૩ નવેમ્બર ૧૯૨૨ ના દિવસોમાં ગાંધીજીના સાથી અને દેશભક્ત અબ્બાસ તેયબજીના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવ્યું હતું. આ અધિવેશનની મુખ્ય બંધાવદારી કૃલચંદભાઈ શાહે ઉપાડી લીધી હતી. આ પરિષદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી કેટલાક તાર્કાલિક પ્રશ્નોની જણાવટ કરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખે અગ્રાહ સિન્કના લોકશાહીના સિદ્ધાંતોની સમજણ આપી હતી. કવિ નાનાલાલે આ પ્રસંગે પ્રસંગોચિત સ્વરચિત એક ગીત ગાયું હતું અને કલિયુગના બીમ ગણ્યતા પ્રો. રામમૂર્તિએ રાષ્ટ્રીય એકતા ઉપર મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. બ્રિટિશ એજન્સીને પડકાર આપવાના હેતુથી ત્યાગવીર દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈને અસિનંદન અને માનપત્ર આપવા અંગેનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવેલો. અધિવેશનમાં કુલ ૪૨ જેટલા ઠરાવો થયા હતા, જેમાં ગાંધીજીના

અસહકારયુગની છાપ દેખાતી હતી. અધિવેશનમાં જે ઉગ્ર ભાષણો થયા તેનાથી કેટલાકને એવી ખીક પણ લાગેલી કે એજન્સી સત્તાવાળા પરિષદને વિખેરી નાખશે, પણ એવું કરી શક્યા નહિ, આ પ્રસંગે સંમાનપત્રનો જવાબ આપતાં દરબાર ગોપાળદાસે કહેલું કે ‘‘કાઠિયાવાડનું માનપત્ર એ મારા માટે વિરલ પ્રસંગ છે. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સૌરાષ્ટ્રની હાલની ચળવળની આકષક ભૂમિમાં નિવાસ કરી પ્રજાની સેવા કરવાના બોધપાઠો હું શીખ્યો.....હું તમારા માનપત્ર કરતાં તમારી આશિષની અભિલાષા ધરાવું છું.’’^{૧૭}

આ પરિષદમાં અંગ્રેજો માટે એસવાનું અલગ સ્થાન રખાયું હતું એની બજલ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને થતાં એએા બીડીને અંગ્રેજોની પાસે જઈને બેઠા. એમની પાછળ દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ સાથે એમનું કુટુંબ ગયું, જેને આ દિશામાં સારી શરૂઆત કહી શકાય.^{૧૮} પછીથી આ પરિષદમાં જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન (૧૯૨૫, ભાવનગર): ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન ભાવનગરમાં ૧૯૨૪ માં ભરવાનો નિર્ણય થયો હતો, પરંતુ ભાવનગર રાજ્યના બાળ રાજવીની ગાદી બેખમમાં મુકાશે એવા ભય હેઠળ દીવાન પ્રભાશંકર પટેલજીએ આ અધિવેશન ભાવનગરમાં કરવા સામે ૧૯-૪-૧૯૨૪ ના દિવસે મનાઈ-હુકમ બહાર પાડ્યો.^{૧૯} શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી અમૃતલાલ શેઠ આ અધિવેશન ભાવનગરમાં કરવાના આગ્રહી હતા. ભાવનગરના દીવાને એ ભાવનગરનો બદલે સોનગઢમાં ભરવાનું સૂચવેલું. આમ, અધિવેશનનું સ્થળ સોનગઢમાં રાખ્યું કે ભાવનગરમાં એ અંગે રાજા અને પ્રજા વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ હતો, પરંતુ અંતે ગાંધીજી અને સર પ્રભાશંકર પટેલજીની વ્યવહારસૂત્રથી બિનજરૂરી સંઘર્ષ ટળ્યો અને સુમેળભર્યા વાતાવરણમાં એ ૮-૯ બનનુઆરી, ૧૯૨૫ માં ભાવનગરમાં યોજાયું.

આ અધિવેશનમાં ૧૫ હજાર માણસો નિરાંતે બેસી શકે એવા ખાદીનો સભામંડપ બાંને કરાયો હતો. આ અધિવેશનના પ્રમુખ ગાંધીજીની ઇચ્છાનુસાર સરખસ જેવા કાર્યક્રમ રદ કરાયા હતા. આ અધિવેશનનો ભાવનગરના સનાતનીઓએ ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો અને સભામંડપમાં હરિજનોને જુદા બેસવાની વ્યવસ્થા કરાઈ હતી, પણ ગાંધીજીના ભાષણની એવી અસર થઈ હતી કે નગરશેઠ સહિત બીજા અનેક મહાનુભાવોએ અસ્પૃશ્યોની વચ્ચે બેઠક લીધી. આ અધિવેશનનો પ્રારંભ કવિ લલિતજીના ‘‘અમે તો કાઠિયાવાડી, સરલ સૌરાષ્ટ્રવાસી’’ જેવા ગીતથી થયો હતો,^{૨૦} તો બહેન રેહાના તૈયબજીનું ભજન પણ ગવાયું હતું, જેમાં ‘‘હિન્દુ ઔર મુસ્લિમ કે દિલસે દૂર હો, ખૂ-ગમેઝાઈ ગવાયું હતું.’’^{૨૧} આ પરિષદમાં પ્રભાશંકર પટેલજીએ કાંતવાની લીધેલી પ્રતિમાને ગાંધીજીએ પરિષદનું મહાન કાર્ય ગણાવ્યું હતું.^{૨૨} આ પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ કાઠિયાવાડના રાજ્યકર્તાઓ દ્વારા વિદેશપ્રવાસ પાછળ થતા બેકામ ખર્ચા, એમના દ્વારા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું થતું આંધળું અનુકરણ, એમની મહેસૂલ ઉધરાવવાની નિર્દય પદ્ધતિ, અનીતિમય આબકારી કર વગેરે મુદ્દાઓની ટીકા કરી હતી. અધિવેશનમાં પરિષદના સ્થાપક સ્વ. મનસુખભાઈ મહેતાને તથા પ્રસિદ્ધ કવિ કાંતને શોકાંજલિ આપવામાં આવી હતી.

‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન અનેક રીતે અજોડ અને મહત્વનું હતું. આ અધિવેશનના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. એએા મહાસભાના પણ પ્રમુખ હતા તેથી ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’, પ્રાદેશિકના બદલે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. આ પરિષદે રાજકોટના ઠાકોર-

સાહેબ લાખાછરાજને માનપત્ર આપીને દાખલો બેસાડ્યો કે પ્રભ પોતાનાં કાર્યોને પ્રોત્સાહન આપનારા રાજ્યોને બિરદાવી પણ શકે છે. માનપત્રનો જવાબ આપતાં લાખાછરાજે કહેલું કે “મેં મારી પ્રજાના હિતમાં જે કાર્યો કર્યા તેને માટે મારી પ્રજા તો મને માન આપે, પણ એની કદર સમગ્ર કાઠિયાવાડની પ્રજામાં થાય અને સભાના પ્રમુખસાહેબ પૂજ્ય મહાત્માજીને હાથે થાય એ મારા માનની પરિપૂર્ણતા સમજુ” છુ.”૨૪ આયો સુંદર જવાબ આપીને એમણે સચસ્ત્ર કાઠિયાવાડની પ્રજાના મન જીતી લીધાં. ઉપરાંત ગાંધીજીએ રાજ્યોના અંગત જીવનના કે વ્યક્તિગત રાજ્યના પ્રશ્નો ચર્ચાવાને બદલે સમસ્ત કાઠિયાવાડને સ્પર્શતા સામાન્ય પ્રશ્નોની વિચારણા કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ખાદીપ્રચાર અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણ જેવી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

ભાવનગરના દીવાન પ્રભાશંકર પટણીએ પ્રભ વતી ગાંધીજીનીને માનપત્ર આપી ચરણસ્પર્શ કર્યો ત્યારે એ દશ્ય અલ્લખિ—રાજધિની નમૂના હોય એવું લાગતું હતું. ગાંધીજીએ આ પ્રસંગે નાગપુર સત્યાગ્રહમાં જઈ આવેલા સત્યાગ્રહીઓને સુવર્ણચંદ્રકા આપીને ‘ચંદ શોભાવળે’ એવી શિખામણ આપી હતી, ઉપરાંત ગરીબોને રેડિયો કાંતવાનો અને સવર્ણોને આભારછેટથી દૂર રહેવાનો બોધ આપ્યો હતો.

આ અધિવેશનને સંપૂર્ણપણે ‘ગાંધી-અધિવેશન’ કહી શકાય, કારણ કે અધિવેશનના બે દિવસો દરમ્યાન ગાંધીજી સમગ્ર વ્યક્તિત્વ દરેક બાબત ઉપર જવાબ ગળું હતું.”૨૫

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું ચોથું અધિવેશન (૧૯૨૮, પોરબંદર : આ પરિષદનું ચોથું અધિવેશન ઠક્કરબાપાના પ્રમુખપદે પોરબંદરમાં ૨૦ થી ૨૨ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૮ ના દિવસોમાં ભરાયું હતું. ભાવનગર-અધિવેશન પછી ત્રણ વર્ષે આ અધિવેશન થયું એ ગાંધીજીની નીતિને આભારી હતું, કારણ કે ઉદામ વિચારવાળા કાર્યકરોને સૌરાષ્ટ્રનું કોઈ પણ રાજ્ય પરિષદ ભરવાની છૂટ આપતું ન હતું. આ પરિષદમાં પ્રમુખપદેથી ઠક્કરબાપાએ નાગરિકસ્વતંત્રતા ઉપરનાં નિર્ણયો દૂર કરવા, વેડંબ્રા નાબૂદ કરવા, રેલવે-તંત્રમાં સુધારો કરવા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ કરવા, કન્યાવિકૃત્ય અને મદ્યપાનનિષેધ અંગે કાર્ય કરવા સૂચનનો કર્યો હતો. ઉપરાંત આ અધિવેશનમાં કાઠિયાવાડમાં વ્યાયામપ્રચાર કરવાને લગતો, ખાદીપ્રચાર કરવા અને એવું વેચાણ વધારવાને લગતો, દેશી રાજ્યોમાં પ્રજાપ્રતિનિધિસભાની સ્થાપનાનો તથા રાજ્યના અંગત ખર્ચ ઘટાડવા અંગે ઠરાવો થયા હતા. પરિષદની મર્યાદાઓ ભેદમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે “આ પરિષદ બકરાંની છે, સિંહની નથી.”૨૬ આ પરિષદમાં જ સંપૂર્ણ કાઠિયાવાડ માટે પાણીનો સંગ્રહ, વૃક્ષોનો સંગ્રહ તેમ જલ્દિ, સમાન જગત અને સમાન વહીવટ વગેરે બાબતો વિશે પણ ચર્ચાઓ થઈ હતી. વળી, આ કાર્યો માટે અને પ્રજામાં જાગૃતિ લાવવા માટે દરેક રાજ્યમાં પોતાની પરિષદો હોવી જરૂરી છે એમ ઠરાવાયું હતું. પ્રજા અને રાજના સંબંધ દર્શાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે “પ્રજા મૂળ છે તો રાજ ફળ છે, મૂળ મીઠું હોય તો ફળ મીઠું જ પાકવાનું.”૨૭ ઉપરાંત આ પરિષદનાં અધિવેશનો જુદી જુદી જગ્યાએ કરવાનું નક્કી થયું હતું.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન (૧૯૨૯, મોરબી) : ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું’ પાંચમું અધિવેશન ૩૦-૩૧ માર્ચ અને ૧ એપ્રિલ, ૧૯૨૯ ના દિવસોમાં મોરબી સુકામે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપણા નીચે થયું હતું. આ પરિષદમાં પણ ગાંધીજીએ

પથિક]

એપ્રિલ/૧૯૨૯

[૨૩

હાજરી આપી હતી. આ સમયે જ કાઠિયાવાડના જુવાનોએ મોરબીમાં યુવક પરિષદ ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું, પરંતુ મોરબીના ઠાકોર યુવક પરિષદ ત્યાં ભરાય એ માટે તૈયાર ન હતા. ગાંધીજી પણ એ અંગે યુવકોને સમજવી શક્યા નહિ તેથી શ્રી અમૃતલાલ શેઠ, રામનારાયણ પાઠક, કકલ ઠાકોરી જેવા પરિષદના જુવાન આગેવાનોએ મોરબીમાં એ પરિષદ ભરવાનું માંડી વાળ્યું, જે પાંચ મહિના પછી રાજકોટમાં જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપદે મળી હતી, જ્યારે 'યુવક પરિષદ'ના વરાયેલા પ્રમુખ મણિલાલ ઠાકોરી અને મોરબીના મહારાજ પણ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા. પરિષદના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને પરિષદના યુવકોએ કરેલ બહિષ્કારથી દુઃખ થયું હતું. એમણે યુવકોને ઓછું બોલવાનું અને વધુ કામ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું.^{૨૮} એમણે રાજ અને પ્રજા બંનેને પોતાપોતાનો ધર્મ જતાવી એ પૂરો કરવા અનુરોધ કર્યો હતો. એમણે કહેલું કે કાઠિયાવાડની પ્રજાને પ્રાણાગ્નિ બોલવાઈ ગયો છે. એના જીવ્યેલા હૈયામાં ચિનગારી પ્રગટાવવાની જરૂર છે, ૨૯ તેથી આજની પરિસ્થિતિમાં પરિષદનું મુખ્ય કાર્ય પ્રજામાં પ્રાણ રેડવાનું હોવું જોઈએ. ઉપરાંત એમણે એમ પણ કહ્યું કે 'નવ વર્ષ'માં પરિષદનાં પાંચ અધિવેશન થયાં એ પરિષદની મર્યાદાઓ કેટલી છે એ દર્શાવે છે.....રાજ પાસે પરિષદની પ્રતિષ્ઠા નથી.....રાજાઓ પાસે કામ કરાવવું હોય તો પરિષદનો રાજાઓ પ્રત્યે પ્રેમ જોઈએ અથવા પરિષદમાં રાજાને પદબ્રત કરવાની શક્તિ જોઈએ.^{૩૦} આમ પ્રમુખપદેથી સરદાર પટેલે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને બળવાની શક્તિ એકત્ર કરવાનો બોધ આપ્યો. ગાંધીજીએ ફરી એક વાર રેડિયો ખાદી અને રચનાત્મક કાર્યો ઉપર ભાર મૂક્યો. આ પરિષદના અંતે અનેક જુવાનો ખાદી પહેરવા લાગ્યા હતા અને સેવાકાર્યમાં જોડાયા હતા.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું છઠું અધિવેશન (૧૯૩૭, રાજકોટ) : 'કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ'નું છઠું અધિવેશન ૬ થી ૮ નવેમ્બર, ૧૯૩૭ ના દિવસોમાં લોહાણા બોર્ડિંગમાં ૮ વર્ષ પછી ફરખાર ગોપાળદાસના પ્રમુખપદે ભરાયું હતું. સ્વાગતપ્રમુખ તરીકે ઉ. ન. ઢેબર હતા. ફરખાર ગોપાળદાસ અને ઢેબરભાઈનું આ મિલન છેવટ સુધી રહ્યું તથા આ બોર્ડિંગે કાઠિયાવાડના જાહેર જીવનને બળ પૂરું પાડ્યું. સરદાર પટેલ પણ આ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા. સ્વાગતપ્રમુખ તરીકે ઢેબરભાઈએ હકીકતો અને આંકડાઓની ચોક્કસાઈ અને તકબીદ દલીલોથી જાણે કે રાજશાહી વિરુદ્ધને કેસ રજૂ કર્યો હતો. આ અધિવેશનમાં મણિભાઈ ઠાકોરી, મણિશંકર ત્રિવેદી જેવા સૌરાષ્ટ્રના મહારથીઓ અને પરિષદના એ માણ પ્રમુખો વિક્રલભાઈ પટેલ, અબ્બાસ તૈયબજી તથા અમરેલીના આગેવાન હરિલાલ પારેખના અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરતા ઠરાવ પસાર કરાયા હતા.

પરિષદના પ્રમુખ ગોપાળદાસ દેસાઈએ બધા પ્રશ્નોના રામબાણ ઈલાજ તરીકે રચનાત્મક કાર્યક્રમ અપનાવવા બહુબળુ હતું. એમણે એમ કહ્યું કે ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, ગ્રામોદ્યોગ અને દારૂબંધોનો ચતુર્વિધ કાર્યક્રમ પાર પાડવામાં આવે તો નિશ્ચિત ધ્યેય મેળવી શકાય. દારૂબંધોનું કાર્ય સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓને ઉપાડી લેવાની એમણે વિનંતી કરી, તો જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણી અંગે શ્રી ગોપટલાલ ચૂંડાર અને ઢેબરભાઈએ અબ્બાસપૂર્ણ વિગતો રજૂ કરી હતી. સરદાર પટેલે આત્મબોજ કરતાં કહેલું કે 'આઠ વર્ષના લાંબા સમય પછી આ અધિવેશન થઈ રહ્યું છે એ માટે જવાબદાર કોણુ? એ માટે રાજાઓ કરતાં આપણે પોતા વધારે જવાબદાર છીએ. ક્રાંતિ કરવી, સત્યાગ્રહ કરવો વગેરે વાતો તો ઘણી સાંભળી, પણ બળવો કરનારા મોઢેથી બોલતા નથી. સવિનય લાંબની વાતો થાય છે, પણ વાતાવરણ તો અવિનયનુ છે એટલે અવિનય ન બન્ય ત્યાંસુધી સવિનય સત્યાગ્રહ ન થઈ શકે.'^{૩૧} મનુભાઈ પંચોળીએ મૂકેલો વાણીસ્વાતંત્ર્ય, લેખનસ્વાતંત્ર્ય અને સંઘ-

[અનુસંધાન પા. પ મે]

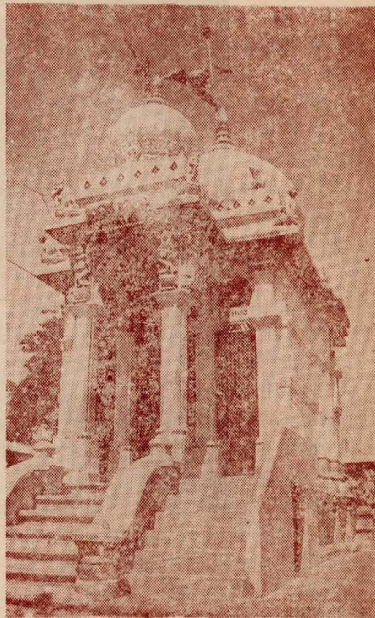
એપ્રિલ '૯૩

Reg. No. GAMC-19

હનુમાનજીની મૂર્તિઓ : વીરપુર

[ચિત્ર ૩ : પા. ૧૪]

[ચિત્ર ૫ : પા. ૧૫]

મુદ્રક પ્રહાસક અને તત્રી : 'પચિક કાર્યાલય' માટે પ્રો. ડૉ. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, ડે. મધુવન, એલિસબ્રિજ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ તા. ૧૫-૪-૧૯૯૩

મુદ્રણસ્થાન : પ્રેરણા મુદ્રણાલય, રુસ્તમચક્ષીનો ઢાળ, મિરજાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પૃષ્ઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર, માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧